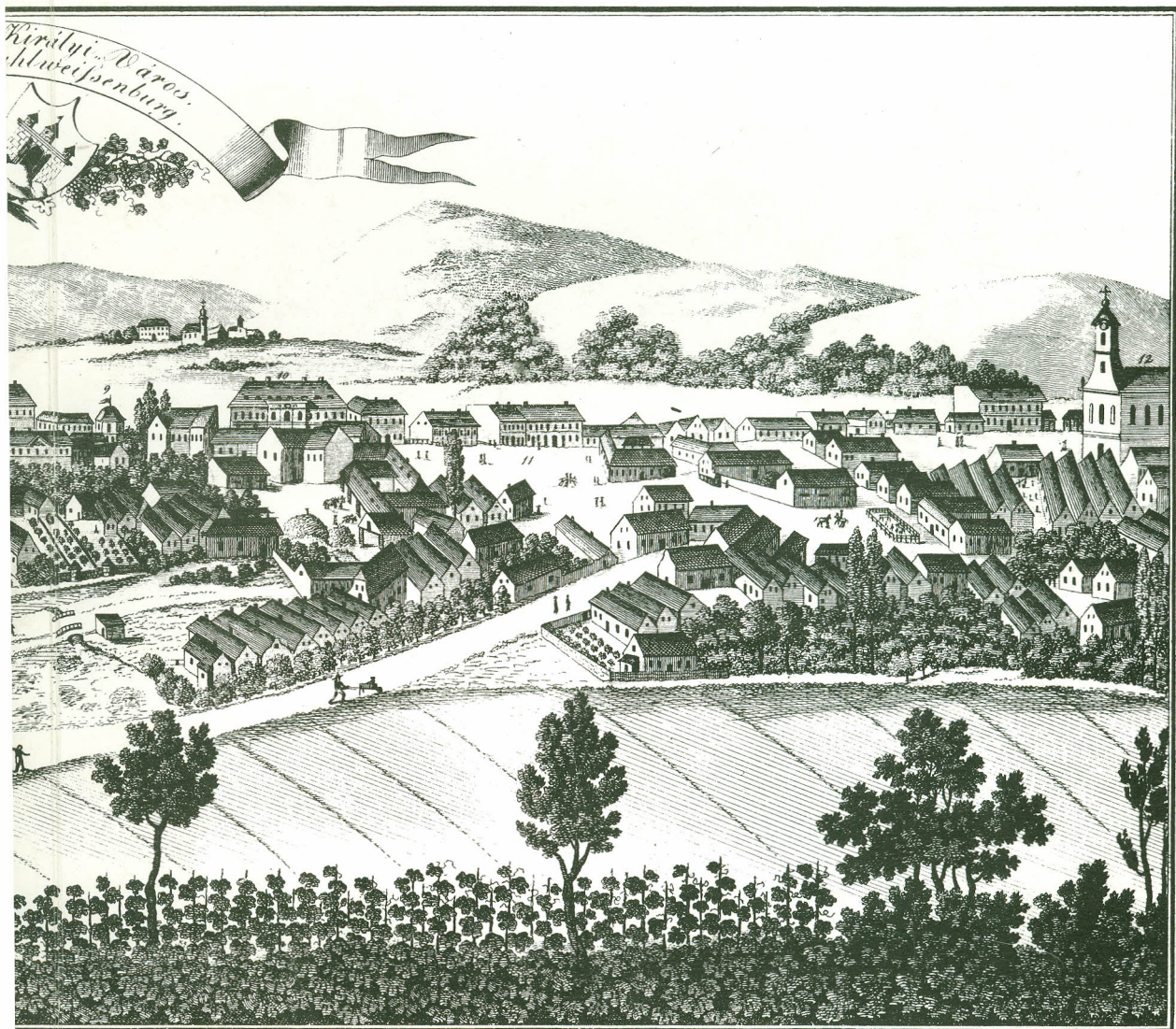


AZ ISTVÁN KIRÁLY MŰZEUM KÖZLEMÉNYEI
BULLETIN DU MUSÉE ROI SAINT-ÉTIENNE
Szerkesztő – Redakteur: FITZ JENŐ
B sorozat, 34. sz. – Série B, nr. 34

PALOTAVÁROSI ÍRÁSOK



TARTALOM

<i>Demeter Zsófia</i> : Bevezetés	5
<i>Siklósi Gyula</i> : A középkori Sziget	6
<i>Gelencsér József</i> : Életmód, foglalkozások a Palotavárosban	11
<i>Lukács László</i> : Palotaváros utcáin	18
<i>Lukács László</i> : Timárok, vargák, tobakok mestersége	21
<i>Lukács László</i> : Csizmadianegyed	24
<i>Demeter Zsófia</i> : Börgyárak a Vargacsatornaparton	27
<i>Gelencsér József</i> : Palotavárosi cipészek	28
<i>Lukács László</i> : Csapók, szűrszabók, szücsök	31
<i>Gelencsér József</i> : Palotavárosi kalaposok	34
<i>Demeter Zsófia</i> : Kékfestőgyár a Palotai úton	36
<i>Demeter Zsófia</i> : Kelmefestők	37
<i>Gelencsér József</i> : A szítás és drótfonó mesterség	38
<i>Gelencsér József</i> : Palotavárosi kertészkedés	40
<i>Demeter Zsófia</i> : A rációk Székesfehérváron	42
<i>Gelencsér József</i> : Népszokások a Palotavárosban	45
<i>Lukács László</i> : Népi építéset a Palotavárosban	50
<i>Lukács László</i> : Rác templom, szerb búcsú, élő skanzen	52
<i>Csutiné Schleer Erzsébet</i> : Régi köntös, új szerep	54
Irodalom	60

BEVEZETÉS

Az István király Múzeum Közleményeinek e száma a bontás alatt álló, középkori eredetű városrész, Székesfehérvár–Palotaváros múltjával kapcsolatos kutatásaink eredményeit szeretné bemutatni, népszerűsíteni. Földműves-iparos-kereskedő nyugati külvárosunk lebontása irányította a múzeum figyelmét a városrész gazdag múltjának feltárására. A Palotavárossal foglalkozó kutatókból (régész, történész, néprajzosok, építész) egy kis társadalomtudományi munkacsoport alakult, amelynek tagjai összehangoltan végzik munkájukat az István király Múzeum támogatásával, irányításával.

Még a városrész bontásának megkezdése előtt, 1978-ban elkezdődött a régészeti feltárás Palotaváros Sziget nevű részében, ahol a kereszties lovagok XII. században épült temploma, kolostora és kórháza állt. Az épületegyüttes feltárt alapfalait az új lakótelep tervei szerint romkertben mutatják majd be.

Bontás előtt Palotaváros épületeit, utcáit lefényképeztük. A kisajátítási eljárással egy időben az István király Múzeum néprajzi vagy újkortörténeti gyűjteményébe kerültek a figyelemre méltó tárgyak, tárgyejűttesek. Múzeumba került a palotavárosi iparosok (szőgyártó, kötélgyártó, szítás és drótfonó, mézeskalácsos, pék) műhelyfelszerelése és a tájháznak kiszemelt Rác utca 11. számú ház teljes berendezése, mezőgazdasági felszerelése is. A Fejér megyei Művelődési Központ filmstúdiójával együttműködve néprajzi film készült a városrész kiháló vagy átalakuló mesterségeiről.

Palotaváros értékes épülete a Rác templom műemléki környezeteként kialakításra kerülő „Palotavárosi Skanzen” terveit, helytörténeti tanulmányát is munkacsoportunk három tagja készítette el 1980-ban. E munka során vettük észre, hogy a bontás alatt álló városrész sorsa, múltja, jelene, jövője, értékei Székesfehérváron és Fejér megyében a lakosság érdeklődésének homlokterében áll. Ezért a kutatásokkal párhuzamosan a városrész gazdag múltjának megismertetését, értékeinek bemutatását elsőrendű közművelődési feladatunknak tekintettük.

Palotaváros múltjára munkacsoportunk tagjai a Fejér megyei Hírlapban megjelent 12 részes cikksorozattal, a Fejér megyei Szemle palotavárosi számával, a szigeti ásások anyagából Székesfehérváron a Technika Házában 1981 nyarán rendezett kiállítással, a Fejér megyei Múzeumegyesület tagjainak palotavárosi sétájával, 1982 őszén Székesfehérváron az Építők Pintér Károly Művelődési Házában tartott előadásorozattal is felhívták az érdeklődők figyelmét. Ez a füzet is Palotavárossal kapcsolatos tudományos és közművelődési munkánk újabb láncszeme szeretne lenni. Palotavárosi kutatásainkat, munkánkat ezzel nem zártuk le. A következő években munkánk két fő cél felé irányul: adatgyűjtésünkkel tudományos igényű összefoglalásra, tárgyak, tárgyejűttesek gyűjtésével a tervezett palotavárosi kismúzeum berendezésére törekszünk.

Meggyőződésünk, hogy Székesfehérvár–Palotaváros múltjának értékei, hagyományai méltóak arra, hogy feltárjuk és minél szélesebb körben megismertessük azokat. A palotavárosi kutatásokat a székesfehérvári István király Múzeum, személy szerint dr. Fitz Jenő megyei múzeumigazgató kezdeményezte, szorgalmazta már a hetvenes évek közepén, akkor amikor a régi városrész bontása szóba került. Kutatásaink így a múzeum programjába, munkatervébe kerültek, munkánkat mindvégig a múzeum sokoldalú támogatása segítette. Eredményeink önálló kiadvány formájában történő közzétételét a Művelődési Minisztérium tudományos kutatási és fejlesztési alapja tette lehetővé. Támogatásukért mindkét intézménynek köszönetet mondunk

Demeter Zsófia

A KÖZÉPKORI SZIGET

A Sárvíz felgyülemlett vizétől származó mocsaras területből kiemelkedő néhány szárazulat lehetővé tette, hogy a középkor embere megvesse lábát ezen a vidéken. A mocsarak nem csupán védelmet nyújtottak az itt meghúzódóknak, de mindennapi megélhetésüket is segítették. A megtelepülést az a tény is megkönnyítette, hogy a közelben nagy erdőségek húzódtak, melyek építőanyagot, fűtőanyagot, a benne élő állatok pedig táplálékot jelentettek az ittlakóknak. Abban, hogy Alba Regia országos jelentőségű várossá emelkedett, fontos szerepet játszottak azok az erre vezető utak, melyek mai életünkben is jelentősek, sőt nemzetközi forgalmat bonyolítanak le. Ezek a stratégiaileg is fontos kereskedelmi útvonalak a mai Székesfehérvár egykori külvárosán a Szigeten keresztül vezettek a belvárosba, de olyan is akad, amely annak érintése nélkül haladt tovább. A környező mocsarak legnagyobb szárazulatán kiépített Sziget, a középkori Fehérvár legnagyobb külvárosa tehát, mint láttuk, nem csupán méreteit tekintve volt jelentős. A Rác utcában levő XI. századi temető alapján joggal gondolhatunk arra, hogy egészen korán megtelepültek a magyarok ezen a szigeten. Mindenesetre a XII. század közepén már olyan jelentős egyházi intézményt találunk a külváros területén, mint a johannita lovagok rendházát.

Egyes feltételezések szerint itt kereshetjük az Ágoston rendiek Szent Mihály templomát, valamint a Szent Márk evangélistáról elnevezett kolostort. A külváros házai a középkor végéig többnyire fából épülhettek, ezeket 1490-ben maguk a lakók, 1601-ben pedig a törökök égették fel.

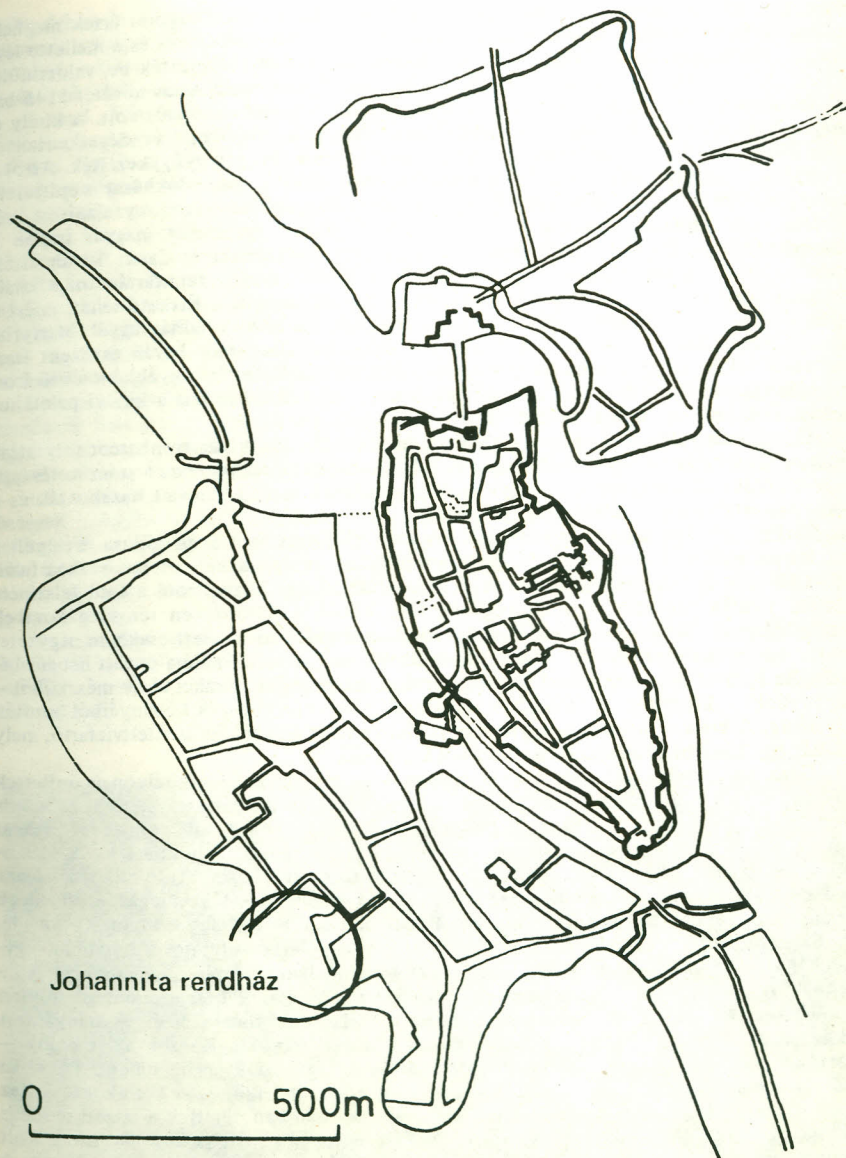
A külváros, mint a belső mag előretolt védelmi vonala, természetesen a város valamennyi ostromát megsínylette. Sajnos nem tudjuk, hogy mennyire erősítették meg. Kétségtelennek látszik azonban, hogy nem csupán a környező mocsár védte. Ezt látszik bizonyítani az, hogy néhány későközépkori metszeten, mérnöki felvételen erősítésvonalakat figyelhetünk meg az egykori sziget partvonalá mentén. Wilhelm Peter Zimmermann augsburgi metszeten, melyet 1601-ben készített, valamennyi külvárost sövényfal vette körül, melyet földfeltöltéssel erősítettek meg.

Élethűen ábrázolja a Szigetet az a francia metszet, melyet a város 1601-es ostroma alkalmával készítettek. A város rajza talán ezen a metszeten a leghitelesebb. Az épület-ábrázolások ugyan esetlegesnek tűnnek, de éppen azért, mert feladata az ostrom hiteles megjelenítése volt, elfogadhatjuk a szigeti erősítésvonalak rajzának valóságát. Eszerint a szárazulat északi és déli részét erősítették csupán. A Sziget mindkét végén három-három sövény- és földfeltöltés segítségével készített rondellát találunk. Mindkét oldalon kapu, illetve híd biztosítja az átjárást. Ez az út vezetett egykoron Veszprém, illetve Dunaföldvár irányába. Az északi oldal egyik kapurondellája hatalmas méretű a rajzon.

Az 1691-ben készült katonai felvétel a két északi kapurondella között egy négyzetes alaprajzú torony körvonalait is felfedezhetjük. Ez a vonal körülbelül a mai Tobak utcával esik egybe. A déli erősítés pedig nem húzódhatott messzire a mai Vörösmarty tértől. A Sziget két végétől – a rajz szerint – cölöpsor vezetett a belső városfalig. Erősítették a Palotai kapu hídfőjét is. A felvétel csupán annyiban tér el a hasonló adatokat szolgáltatató 1601-ben készített alaprajztól, hogy a Sziget déli részén a három rondella helyén az erősítések olasz rendszerben tűnnek elő. Sajnos még a közelmúlt terepviszonyai sem tükrözték maradéktalanul a középkori Sziget körvonalait, egykori erősítései pedig nyomtalanul eltűntek.

Mivel a sok megpróbáltatást átélte Fehérvár belvárosának elfoglalása volt a gyakori ostromok célja, így érthetően több írásos emlék is megemlíti, hogy hogyan sikerült a fő célkitűzések eléréséhez nélkülözhetetlen feladat, a külvárosok, így a Sziget elfoglalása, megostromolása. Ezek az írások, a középkor túlzásainak bélyegét is magukon viselve, rávilágítanak arra a tényre is, hogy a Sziget nem volt kellően védhető, s a mocsár sem jelentett mindenható segítséget. 1601 szeptemberében például, amikor harmincezres sereg élén jelent meg Philippe Emmanuel de Lorraine Mercoeur herceg a város falai alatt, tudjuk, hogy Russwurm generális ezer katonája élén az éj leple alatt átkelt az addig járhatatlannak vélt mocsáron, s hajnalban már a felszabadítók kezén volt a külváros. A szigeten megtelepülő johannitákról is joggal feltételezhetjük, hogy a birtokukban lévő épületeket megerősítették. Máris gazdag eredményekkel szolgált az egykori Sziget utca területén 1978-ban megkezdett feltárás, ahol éppen a keresztes lovagok egykori székhelyét sejtettük.

A lovagok rendháza a középkori Sziget legjelentősebb intézménye volt. Építése a XII. század negyvenes éveiben kezdődhetett meg, ugyanis a kolostorról tudósító első írásos



1. ábra. A középkori Székesfehérvár alaprajza (Egyed Endre munkája)

emlékünk tanúsága szerint 1151-ben, mikor alapítója Martyrius esztergomi érsek meghalt, falai éppen fél magasságig álltak. A Szent Istvánról elnevezett templomot és a mellette lévő épületeket Eufrozina (más néven Fruzsina) királyné adományaiból fejezték be, valószínűleg 1162 és 1172 között. Eufrozina hercegnőt, a kijevi nagyfejedelem, Izjaszláv nővérét 1146-ban vette feleségül II. Géza király, aki ezidőtájt még csupán tizenhat esztendő volt. A király és felesége gyakran megfordult Jeruzsálemben. Zarándok útjaikon vendégskedtek a johannitáknál, sőt Eufrozínát egyik útja alkalmával éppen a lovagok gyógykezelték. Arról is tudunk, hogy a király 1147-ben a Szent Városban templomot és zarándokházat is építtetett, mivel egy régebbi szállóház, melyet egy Petronella névre hallgató nemesasszony alapított még 1135-ben, már kicsinek bizonyult. Ebben a szállóházban egyébként magyar papok is tevékenykedtek. A II. Géza által alapított templomot Szűz Mária és Szent István király tiszteletére emelték, költségeihez magyar előkelők is hozzájárultak, s fenntartásához a király Esztergom környékén birtokot is adományozott az ispotályosoknak. Érthető tehát, miért is pártfogolhatta a királyi pár a fehérvári johannitáknak építendő rendház ügyét. Martyrius érseket is vezérelhetette az a szándék, hogy adományozásával a Szent István és Szent Imre sírhoz zarándokló tömegek számára hospitalitást biztosítson. Eufrozina egyébként a belvárost is megajándékozta egy kápolnával. Ez a Szent Imre nevét viselő kápolna a királyi palotához tartozott, és bizonyos, hogy 1234-ben már állott.

II. Géza király 1162-ben, 32 éves korában elhunyt. Utódai súlyos trónharcot folytattak egymással. Ezekbe az özvegy anyakirályné is belekeveredett, s osztályrésze a száműzetés lett. Egy szentföldi apácakolostorban hunyt el. Egyes adatok szerint hamvait hazahozták és a szigeti johanniták templomában helyezték el.

Eufrozina halálával lezárult a johannita rendház első nagy építési periódusa. Felépült a Szent István királyról elnevezett templom és lovagház, melynek kétméteres, vaskos falait 1979–1980-ban tártuk fel. A falakat nem alapozták, hanem közvetlenül a föld felszínére építették. Ezután végezték el a terepegyengetést. Ebben a feltöltésben rengeteg korabeli használati tárgyat (illetve azok töredékeit) találtunk. A lovagterem mellett csaknem négyzetes alaprajzú torony épült, melynek belmérete körülbelül 4x5 m volt. Padlója öntött habarcsból készült. Az épületek faragott részei édesvízi kemény mészkőből és piszkei vörös mészkőből – „márványból” – készültek. A falazáshoz felhasznált köveket a környék kőbányáiból hordták a helyszínre. A korszak leleteinek egyik szép példánya az az emberfejes szenteltvíztartó, mely a rendház egy későbbi épületének alapozásából került elő.

II. Géza fiai tovább növelték a rend hatalmát és birtokait. Szentkirályon is építettek rendházat, III. István pedig Horvátországban és Szlavóniában juttatta földhöz a vörös keresztet viselő lovagokat, akik ekkor kapták meg az eredetileg bencés tulajdonban lévő vránai kolostort, mely a johanniták magyar-szlovén rendtartományának központja lett. A székes-fehérvári kereszties rendház a johanniták – belső magyarországi főkonventje volt, s II. Géza utódai alatt tovább gazdagította szigeti építményeit. Az ásatásokon előkerült gazdasági jellegű építményeket ezekben az években építették a fent már említett „Nagy Csarnok” mellé.

A Szigetben berendezkedő lovagok kiterjedt tevékenységet folytattak, hatalmuk egyre terebélyesedett. Az ország különböző területein rendelkeztek már javadalmakkal, konventekkel. Írásos adataink hiányossága és a régészeti feltárásaink befejezetlensége folytán csak következtethetünk a rendházban élők számára, a világi és egyházi személyek arányára. A koraközépkor folyamán inkább a lovagok száma lehetett nagyobb. Később ez az arány – csehországi példák alapján – kiegyenlítődött, illetve az egyháziak javára billent. Prágában kilenc lovag mellett tizenöt misés pap, egy diakónus, egy szubdiakónus és két akolitus, azaz összesen tizenkilenc egyházi személy élt. Talán hasonló számban élhettek a szigeti rendház lakói is. A rend élén világi parancsnok, a praeceptor állt. Helyettese is lovag volt (vicepraeceptor). A rend szerzetesei élén viszont mindenkor a perjel méltóságát találjuk. A rend tagjai természetesen csak a nemesség köréből kerülhettek ki, mivel csak ezeket lehetett lovaggá ütni. A konvent praeceptorai a XIV. század végéig jobbra idegenek, francia vagy olasz származásúak lehettek, míg a XV. századtól szinte teljességgel a magyar nemesi családok sarjai töltötték be a tisztségeket.

A johanniták fontos szerepet játszottak a királyi város és az ország életében. A perjel alá tartozó lector volt az itt működő iskola és a hiteleshelyi hivatal vezetője. A szigeti johannita scola a környékbeli nemes ifjak kedvelt iskolája lehetett, és feltételezhetően a bazilika, valamint a Szent Péter templom mellett működő iskolák után rangsorban a harmadik volt Fehérváron. A rend közjogilag legfontosabb intézménye azonban a hiteleshelyi hivatal volt. A

székesfehérvári társas káptalan is jogosult volt oklevelek kiállítására, azonban a johannita konvent országos hatáskörrel rendelkezett. Pecsétjükkel hitelesítve országos érvényű hiteles iratokat, okleveleket állíthattak ki. Ezek a ma is meglévő iratok értékes forrásanyagul szolgálnak történészeink számára.

A rend elsőrendű feladata azonban a pogányság, a törökök elleni fegyveres harc volt. Ennek a harcnak megvívásához, annak finanszírozásához kapták a királyok birtokadományait, minden egyéb tevékenységük ebben gyökerezik, illetve ezt a célt hivatott elősegíteni. Birtokkezelésük éppen ezért nagyfontosságú volt számukra, hiszen 107 helyen volt birtokuk, s ezek egy része csupán részirtok volt.

Mivel a szentföldi harcok folytatásához a pénz volt a legnélkülözhetetlenebb (az élelmiszer a hosszú út miatt megromolhatott) korán előtérbe kerülhetett a fejletlenebb munka- és terményjáradék helyett a pénzjáradék. Talán a nyugat-európai lovagrendekhez hasonlóan a város korai hiteléletében is szerepet játszhattak. Itt említhetjük meg azt, hogy II. Endre király is jelentős kölcsönöket vett fel a lovagrendi tartományból. A birtokok kezelése is a világiak, azaz a lovagok kezében volt. Az ezzel megbízott commendator köteles volt évenként terményben vagy pénzben elszámolni a rábízott javadalmakkal.

Eppen a fegyveres harcokban szerzett sérülésekből adódóan a korabeli Európában nagy hírnévként örvendő sebészettel rendelkeztek. Kórházai a középkori Európa neves egészségügyi intézményei voltak. Nem véletlen tehát, hogy a fehérvári kereszties rendház alapítói éppen a hospitalitásra berendezkedő lovagok részére tettek alapítványt. A hospitalitás fogalma – mint köztudott – magában foglalta a szegények, aggok, magatehetetlenek ellátását, a betegek gyógyítását, de kimerítette a vendéglátás, elszállásolás fogalmát is. Híresek voltak a johanniták vendégházai is. Ezen épületek egy részét, illetve azok maradványait a Szigetben sikerült feltárunk. A szigeti johanniták közvetlenül az esztergomi érseknek voltak alárendelve, így saját intézményei, papjai fölött a konvent perjele a püspökökhöz hasonló jogot gyakorolt.

A tatárdúlást ugyan valószínűleg mocsarai segítségével átvészelte Fehérvár és így külvárosa is, de IV. László uralkodása idején egy tatár támadás folytán lángok martalékává vált. A rendház területén talált pusztulásos égést is mutató rétegek talán ettől a támadástól származnak.

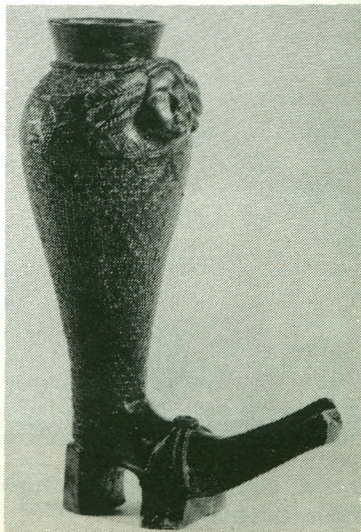


2. ábra. Régészeti feltárás a Szigetben a Johannita rendház területén, 1981. Kádas Tibor felvétele

A XIV–XV. században általában a székesfehérvári építészet hanyatlásáról beszélünk. Több jel arra mutat, hogy az addig virágzó műhelyek mesterei, kőfaragói elhagyták a várost, máshol vállaltak munkát. Ezzel némileg ellentmondásban van az, hogy az ásátások tanúbizonysága szerint éppen e két évszázad jelentette a szigeti johanniták életében az alapítás korának munkálatai után a legjelentősebb építési periódust. Ekkor készült el az épületek köré vont kerítés, több nagyméretű helyiség új, körülbelül fél méterrel magasabb szinten elkészített öntött, habarcsos padlót kap, s a rendházat „összkomfortosítják”. Ekkor épül például több emésztőgödör a hatalmas belméretű, még nem teljesen feltárt „Nagy Csarnok” vastos északi fala mellé. A XIV–XV. századi építkezések részint olyan újjáépítéssel, javítással köthetők egybe, mely az 1490-es Miksa féle, majd az 1491-es Báthori István és Kinizsi Pál féle ostrom rongálásait volt hivatott rendbehozni. Így fordulhatott elő az, hogy az egyik XV–XVI. század fordulóján épített emésztőgödör falában egy XV. század elejére datálható körtetagos bordát találtunk másodlagosan befelezve.

Ezzel elérkeztünk a Sziget és egyben a johannita kolostor életének utolsó 52, viszonylag nyugodt esztendejéhez. Az ásátások töredékei alapján képet alkothatunk magunknak arról, hogyan is éltek a szigeti lovagok az utolsó, békésnek mondható fél évszázadban. Történeti adataink is lehetővé teszik azt, hogy a Sziget életéről teljesebb képet kapjunk. Tudjuk, hogy a Sziget területén a „Szent István király” utcájának két oldalán éltek a keresztetek jobbágyai. Az utca éppen a johanniták templomáról kapta nevét, mivel arra felé vezetett. Feltárásaink alapján helyét az egykori Selyem utca elejére lokalizálhatjuk, ahol előbukkant néhány XV. századi házrészlet. Talán éppen a lovagok fejlett gazdasági tevékenységének gyümölcse volt, hogy igen differenciált munkamegosztást találunk a faluban. A legkülönfélébb mesterséget űző emberekről van tudomásunk. A johanniták fennhatósága alá tartozó falu az egész középkoron át különleges kiváltságokat élvezett. A különféle mesterséget űző emberek szívesen telepedtek meg itt. 1539-ben például egyenesen Szapolyai Jánost keresik meg panaszukkal a keresztetek egy István nevű textort (takács) ért sérelmek miatt. Kéri engedélyezze letelepedését a „Zenth Kyral fewlde”-n (Szent Király földje). Tudjuk, hogy a Szigeten volt a jánosrendiek gazdasági központja. Ide szállították Somogy megyei birtokaikról a bort és a gabonát, melyet itt öröltek. Malmuk több helyen is lehetett. Így 1372 június 28-án a Fehérvár mellett megrendezett generális congregatio a kereszteteket egy, a Celumwyz folyón levő malom birtokába iktatták be.

A rendházban vidám élet folyt. Nagy lakomák színhelye lehetett a részben már feltárt Nagy Csarnok, melynek emésztőgödörében rengeteg csont bukkantunk, egy fél csóka



3. ábra. A szigeti ásátások területén előkerült dreihauseni serleg. István király Múzeum. Leltári szám: 80.1. Kádas Tibor felvétele

maradvány társaságában, mely nyilvánvalóan nem az étkezőasztalról került a szemétkébe. A bor élvezetét sem vethették meg a lovagok, ezt tanúsítja a csarnokban és környékén lelt nagy tömegű korsó és pohártöredék, illetve az épségben maradt edények. A hajdani mulatóhelyek legimpozánsabb darabja az az úgynevezett „dreihauseni” serleg mely a német kőcserepkészítő mesterek által készített ilyen jellegű darabok egyik legimpozánsabb példánya. Ebből az edényfajtából csak nagyon kevés darab maradt ránk, valamennyi becses példánya az európai múzeumoknak. A XV. század közepének, végének is értékes darabja volt! A királyi kincstárak inventáriumaiban is feltüntetett példányokat, ha megcsorbultak, nemes fémmel egészítették ki. Értéküket növelte, hogy méregtelenítő hatást tulajdonítottak a magas, körülbelül 1200 °C-on kiégetett edényeknek. A 27,5 cm magas serleget 6,5 dl folyadékkal lehetett teletölteni. Valószínű azonban, hogy egy-egy alkalommal csak körülbelül 6 dl folyadékot fogyasztottak belőle, ami például, ha bort veszünk alapul, így is tekintélyes mennyiség. A serleg formai kialakítása sem lehet véletlen műve. Az alsó lábszárt mintázó edény alul a korabeli divatos cipőformát, a csőrőcípőt utánozza. Ha a megsomjazó nem volt eléggé tájékozott, és a „cipő” hegyét fölfelé fordítva hörpintette ki az italát, a végén kellemetlen meglepetés érte; nagy pukkanással arcába loccsant a folyadék. E manapság már durva tréfának számító jelenet nem csodálkozunk, ha elgondolkozunk azon, miért is kellett megtiltania Zsigmond királynak azt, hogy a lovagok az udvari ebéd alatt egymást csülökcsontokkal hajgálják. Ez volt a kor szelleme.

A Sziget lakóinak „sportolási kedvét” bizonyítja egy itt lelt csontkorcsolya. Gombok, sarkantyúk, különféle lószerszámok, veretek, korabeli szerszámok, ötvösműrekek részletei bizonyítják az építészeti részleteken kívül a Sziget középkori lovagjainak magas anyagi és szellemi kultúráját. Székesfehérvári jelenlétük az 1543-as török támadással szakad meg. Szeptember 3-án Szulejmán szultán elfoglalta a várost. A szultáni kegy jeleként a keresztetek szabad elvonulást kaptak és gazdag levéltárukat is magukkal vihetik. Rendházukat azonban alaposan tönkretelthette az ostrom, hiszen három évvel később a dűlőfélben levő épületeket a török kincstár elárverezte. Kőeit egy Szefer Bin Musztafa nevű fürdősvásárolta meg.

Az 1688. évi felszabadító ostromig már valószínű, hogy a rendház utolsó kőei is eltűntek a föld felszínéről. A XVII–XVIII. századi metszetek, felmérési rajzok már helyét sem jelölik az egykor impozáns épületegyüttesnek.

Siklósi Gyula

ÉLETMÓD, FOGLALKOZÁSOK A PALOTAVÁROSBAN

Székesfehérvár városrendezési terve nyomán az 1980-as években kerül lebontásra egy középkori eredetű városrész, a Palotaváros. Mai utcanevekkel jelölve a Tolnai utca – Piac tér – Palotai út – Gellért utca – Sárrét által határolt területen fekszik, a Belvárostól nyugatra. Magában foglal két, korábban külön névvel illetett városrészt is: a déli fekvésű Szigetet és a nyugati elhelyezkedésű Rácvárost.

Sziget a Johannita lovagrend révén a XII. század közepétől 1543-ig töltött be jelentős szerepet, míg a Rácváros éppen a XVI. század közepén alakult ki. A defterek tanúsága szerint a rácok már a hódoltság első éveiben megjelentek, mint a törökök martalócai. Valószínű, hogy ők és családjaik vetették meg alapját a Rácvárosnak, melyben a későbbiekben is jelentős számú délszláv lakott.

A török hódoltság idején a földműves, iparos magyarság jobbára a Szigetben, Palota- és Rácvárosban lakott. Az oszmán uralmat követően az első telepések közt jelentős számban voltak magyarok, akik azonban a Belvárosba alig jutottak, így elsősorban a Palota- és Rácvárost ülték meg, s csak később szivárgott közéjük némi német elem. A patakokkal, árkokkal, csatornákkal sűrűn szabdalta terület egyébként is alkalmas volt a vizet igénylő iparosság (csapók, tímárok, tobakosok,) megtelepedéséhez. A Gaja, illetve az abból kiágazó Varga-csatorna szerepe szinte napjainkig megmaradt.

A XIX. század folyamán a Sziget, Rác- és Palotai külvárosok egymással, illetve a Belvárossal összeépültek.

A szegényebb iparos és mezőgazdasági népesség megtelepedése révén a városrésznek sajátos képe alakult ki. Ilyen tekintetben Palotaváros nem egyedülálló a magyar városfejlődésben.

Veszprém, Szeged, Debrecen és Kolozsvár esetében is megfigyelhető, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó és a szegényebb iparos réteg a külvárosban telepszik meg.

A századforduló illetve századunk első felének Palotavárosa tükrözte a megye, a város fejlettségének, elmaradásának lényeges vonásait, s mégis olyan sajátos arculattal rendelkezett, amit több tekintetben napjainkig megőrzött.

A városrész lakosságának meghatározó tényezője egyrészt a kisbirtokos – kisbérlet (paraszti), másrészt a kistermelő – polgári középréteg volt. Az ittlétük által kialakított település képe inkább falut, mintsem várost idézett. Az uralkodó osztály képviselői a Belvárosban, s nem a Palotavárosban éltek. Hiányzott egyrészt a földbirtokosság, nemcsak a 100 kh-dal rendelkezők rétege, hanem az ennél valamivel kisebb földterületek tulajdonosai sem éltek itt, másrészt nem laktak a városrészben tőkés, tőkepénzesek sem. A közművesítést nélkülöző, sáros utcájú, falusias környezet nem felelt meg számukra. A Palotaváros néhány gyárának, üzemének tulajdonosa is inkább a város központjában élt. De nemcsak az uralkodó osztály tagjai hiányoztak, hanem a társadalom perifériáján élők, a nincstelenség, a nyomorban tengődők is.

A parasztság. Az egész magyar társadalom, így Palotaváros társadalmának is széles alapját a parasztság képezte. A külvárosnak a Sárrét, illetve Várpalota felé eső részét lakta, ahol a házhoz és udvarhoz jelentős nagyságú, melléképületek elhelyezésére, illetve földművelésre, kertészkedésre alkalmas területek csatlakoztak. A kertek vége egész a rétig nyúlt (Jancsár, Sziget, Selyem, Rác, Szeder u.). A parasztság a városon belül a kevésbé módos részhez tartozott, s ezen belül is tovább rétegződött. Negyed, fél vagy egész belterületi ingatlannal, hozzá művelésre alkalmas, jól termő, bevételt biztosító kerttel, esetleg egy-két búzafölddel (kb. 2,5 kh) bírtak. Elsősorban a kertből és a rétből éltek. Az utóbbi sokszor nem is a sajátjuk volt, hanem a közelben *vettek ki bérbe*, s a szénából, sarjából nevelték fel állataikat, az



4. ábra. Székesfehérvár látképe a XIX. század közepéről. L. Rohbock metszetén nyugatról, a Sárrét–Palotaváros felől láthatjuk a várost.



5. ábra. Székesfehérvár szabad királyi város térképe a XIX. század végéről. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

egy-két tehenet, a jobbára saját szükségletet kielégítő baromfit. Néhány gazdát kivéve lovat nem tartottak, de sertést hizlaltak. Még a szántóföldön is folytatták a kertészkedést, rendszerint többen összeálltak egy búzaföld bérbévétele. A saját maguk által megművelt csekély birtoknagyságot, tehát intenzív földműveléssel és bérléssel igyekeztek ellensúlyozni. A megélhetés biztosítása végett azonban sokszor kellett vagyonosabb gazdáknál munkát vállalniok. Helyzetüket jól szemlélteti, hogy a Városháza terén a felszabadulásig vasárnap délelőttönként kialakuló csoportok közül melyikhez tartoztak. Nem a Városháza előtti magasabb részben álló „szólitókhoz” hanem a magának való emberek Barátok temploma előtt álló csoportjához. De méginkább azokhoz, akik várták a szólitást, hogy munkára hívják őket. Az esetenkénti napszámos munkákhoz képest jelentősebb volt a nyári aratásban, illetve cséplésben történő részvételük, amikor *bandákba* szerveződve kereshették meg az évi kenyérré meg a stafirungot.

A palotavárosi parasztság – néhány kivételtől eltekintve – nemcsak a viseletben, viselkedésben, munkában mértéket, mintát adó, hagyományait leginkább őrző felsővárosinál volt szegényebb, hanem elmaradt az alsóvárosiak és a szórványosan élő vízivárosiak mögött is. Az építkezés módja, lakóházaik berendezése, viseletük, családi ünnepeikhez, illetve a jeles napokhoz kapcsolódó szokásaik lényegében megegyeztek, illetve közel álltak egymáshoz, némi eltérés mégis mutatkozott. A Palotavárosban maradt meg legtovább a nyitott kéményes konyha, a cserép- illetve öntöttvas edények használata, itt volt a leghiányosabb a gazdasági felszerelés, gyengébb állatokat vittek a vásárra, kevesebb étel jutott az asztalra, pedig a parasztcsaládok itt voltak a legnépesebbek.

Az öntudatos felsővárosiak hozzájuk képest *hegyesek* voltak, a palotavárosiakat, a kertészkedés nyomán csak *zóccséhgyezőknek* csúfolták. A palotavárosiak több tekintetben az alsóvárosiakhoz álltak közelebb. Az Alsóvároson túl feküdtek földjeik, de a fehérvári parasztság közös ünnepi megmozdulásain is hozzájuk kapcsolódtak. Farsang utolsó előtti vasárnapján a felsővárosiak, rá egy hétre, *farsang utojján* pedig az alsó- és palotavárosiak tartották az István teremben *rezes banda* muzsikája mellett a *batyubált*. Ugyancsak közös volt a *Katalin-bál*.

A felsővárosiak idősebb generációja napjainkig megőrizte népviseletét, melyből a palotavárosiak már a két világháború közt kezdtek kivetkőzni. Addig a két városrésznek ugyanazok a felsővárosi *varrónék* készítették a *testhőzállót*, a *lekötőt*, a *bőszoknyát*, a *kötényt*. Az egész városban azonos parasztviseletet elhagyva a palotavárosi férfiak *urassan*, az asszonyok *mesteremberessen* kezdtek járni, öltözködésük polgári jellegű lett.

A különböző városrészekből származók egymással ritkán, sokszor a szülők nemtetszése ellenére házasodtak. Az endogámia következtében egy-egy utcában majdnem mindenki sógor-koma volt a másiknak. Általában katolikus vallásúak voltak, a *Barátok* templomába jártak misére, s a *Szedes*-, kevesebben a *Hosszi temetőbe* temetkeztek.

Az iparosok. A XVIII. század végétől a török alól felszabadított városban egymás után alakultak a céhek, nőtt az iparosok száma. 1784-ből a Palotaváros és a Budai külváros mestereiről készült jegyzék maradt fenn, míg egy másik névsorról, mely Székesfehérvár egészére vonatkozik, csak annyit tudunk, hogy a XVIII. században készült. A két lista kevés kivétellel azonos neveket tartalmaz. Az 519 mester közül mindössze 39 neve szerepel az előbbi, míg 16-é csak az utóbbi kimutatásban. Ez a körülmény egyben utal arra, hogy ekkor a város iparosai a két külvárosban, főleg pedig a Palotavárosban laktak. A részben középkori eredetű utcanevek szintén utalnak a gyakorolt tevékenységre, illetve a mesterek megtelepedési helyére (Sütő, Tobak, Csapó, Horog, Halász, Szömörce, Selyem utcák és a Cserepes-köz).

Pontosan egy évszázaddal később, 1884-ben már a város más részében is jelentős számú iparos élt. A 616 mesterből 159 választotta lakhelyéül a Palotavárost. A 17 csapó kivétel nélkül itt dolgozott fel a gyapjút, mégpedig a Selyem, Sziget és Jancsár utcában, ahol az anyag tömörítéséhez szükséges víz rendelkezésre állt. Székesfehérvár 16 tímárjából 12 lakott a városrészben, jórészt a Horog és Kenyér (ma Tolnai) utcában. Az általuk kikészített bőrt 35 palotavárosi csizmadiamester használta fel. Velük szemben mindössze egy férficipész dolgozott a városrészben, jelezve, hogy erre a lábbelire még csak a belvárosi polgári, illetve földbirtokos megrendelőknél volt igényük. Jelentősnek tekinthető a szűcsök száma (16), akik főleg a Selyem és Sütő utcában éltek.



6. ábra. Rác utcai földműves-kertészkedő család 1930-ban: Tiringer Ferenc feleségével és gyermekeivel. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

A XIX. század végén, a XX. század első felében az ipari struktúra itt is, akár az egész városban, sőt megyében egyrészt nélkülözötte a modern gyáripart, másrészt csak a lakosság ellátását biztosította kis- és kézműipari szinten. Bár Palotaváros lakosságának számszerűen jelentékeny részét alkotta az iparosság (s vele a kereskedő réteg), de gazdasági erőtlensége, megosztottsága miatt nem képezhetette a polgárosodás társadalmi erejét. A századfordulón 55 szakmában 225-en tevékenykedtek, főleg saját műhelyükben, alkalmazottak nélkül, s ez a kép a későbbiekben sem módosult lényegesen. A régi mesterségek (csapó, gombkötő kapacsinaló, posztós, szűrszabó, tobakos, varga) ekkorra már eltűntek, illetve háttérbe szorultak.

Átalakult a városrészben jelentős szerepet betöltő bőrfeldolgozás is. Már csak néhány tobak és tímármester dolgozott, s a nyersbőrfeldolgozás a kézművesipart kiszorító Weiss és Tull, illetve Kovács Ferenc tulajdonában lévő bőrgyárban folyt. Míg a XIX. században a város csizmadiái a helyi jelentőségen túlemelkedve országos megrendelésre is dolgoztak, addig a századfordulóra számuk a városrészben már 28-ra csökkent. A csizmadiák városrészéből a szűrtobak városrésze lett. (1911-ben 34, 1936-ban 44 mester dolgozott itt.) A szolgáltatásnak sem ezen, sem más ágaiban nem történt meg a tőkés kisüzemek kialakulása. Tartotta magát az élelmiszeripar (1911-ben 12 hentes, 6 mézszáros, 9 sütő), figyelemre méltó a szabók és asztalosok számának fokozatos emelkedése (1911-ben 23, illetve 7; 1936-ban 39, illetve 19), de kevésbé érezhető a vas- és gépipari termelő, szolgáltató szakmák előretörése. A szűrszabók, takácsok, szűcsök száma néhány főre esett vissza.

Egyes foglalkozások képviselőit viszont jóformán csak itt lehetett megtalálni, így a béltisztítót, a gombkötőt, a reszelővágót, a rézművest, a tímárt, a takácsot, a szitást, a székcsinalót. A város egészén belül azonban a palotavárosi kisipar aránya századunkban már csekélyebb súlyú, mint a korábbi két évszázadban volt.

A kereskedők. A XVIII–XIX. században a palotavárosi szerbek közül sokan foglalkoztak kereskedelemmel (ráckalmárok). Közülük kerültek ki a szerb közösség legtekintélyesebb, leggazdagabb képviselői. 1712-ben a Székesfehérvári Kereskedelmi Társulatnak kevés magyar, több német és rác tagja volt. Az ugyanezen évi privilégiumlevélben külön pontban rendelkeznek arról, hogy a társulatba „a Rácvárosban élő és a jövőben ide érkező rác kereskedők és



7. ábra. Józsa Imre az asztalos mesterséget mindvégig hagyományos módon folytatta Selyem utcai műhelyében, 1980. Gelencsér József felvétele.

szatócsok is felvehető” bizonyos feltételek mellett. A későbbiekben a görögkeleti vallású szerb kereskedőkben a katolikus németek és magyarok komoly vetélytársat láttak, s igyekeztek őket visszaszorítani. Az 1784-es összeírásban még 10 szerb kereskedő neve található. A XIX. század közepére azonban a délszlávok gazdaságilag meggyengültek, számban megfogyatkoztak, s a kapitalista vállalkozásokban már nem volt jelentős szerepük.

A kiegyezés korának üzletei elsősorban a Belvárosban, főleg a Fő Piacon és a Nádor utcában (ma Szabadság tér, illetve Március 15. utca) működtek. A részben napjainkig megmaradt palotavárosi üzletek létrehozása általában a XIX. század végére, a XX. század elejére tehető. A Hal tér, a Búzapiac, illetve a Simor utca (ma Piac tér) az árucseré (hetivásárok) színhelye lévén a város, sőt a megye kereskedelme szempontjából jelentős szerepet töltött be, ahol a mezőgazdasági termények és az iparosok portékái egyaránt gazdát cseréltek. Természeteszerű, hogy a kereskedők erre orientálódtak, s itt történt a város, a városrész lakosságának ellátásán túl a környékbeli parasztság keresletének kielégítése is. A Belváros általában előkelő üzleteivel szemben itt hiányzott a fényesség, a drágább cikkek, az árukészlet a paraszti és iparos vevők elvárása szerint alakult. A telephelyet, nagyobb tárolóhelyet igénylő bor-, gabona-, fa-, vaskereskedők egy része szintén a Palotavárost választotta. A városrész mindennapos ellátását biztosította, hogy csaknem valamennyi utcában egy-egy fűszerbolt és kocsmák működött, (a kocsmák, bormérők, vendéglők száma pedig 19, illetve 11 volt).

A századfordulón összesen 110 kereskedő élt a városrészben. Döntő többségükben üzlettel bíró kereskedők voltak, melyhez képest a jómódu középpolgárság csak igen vékony réteget adott. A mindent árusító szatócsokkal azonos létszámot tettek ki a földönárusok, hálalók, ügynökök. Akár az iparosok, elsősorban a lakosság alapellátásához, a mezőgazdasági termelés folytatásához szükséges árukat kínálták a kereskedők is. Az utóbbiak azonban jobb anyagi körülmények között, polgárosultabban éltek, mint a kisiparosok. A kapitalizmus korának egyik jellemző vonását, az átrétegződést, a felemelkedést itt lehet tettenéni. Az asszimiláló, zsidó származású kereskedők jól alkalmazkodtak a tőkés feltételekhez.

Századunk közepére a városrész német és szerb származású lakói is nagyrészt asszimilálódtak, az előbbiek sokszor származásukat megtagadva magyarnak vallották magukat. A szerb nemzetiség tovább őrizte nyelvét, görögkeleti vallását, de egyébként életvitelére nem ütött el a többi palotavárosiétól.

A nagymúltú, jól elhatárolható területű, nem bővülő, lassan változó városrészben tehát a paraszti, illetve kisiparos-kereskedő vonások domináltak, melynek fenntartásában közrejátszott a város, illetve vidékének mezőgazdasági jellege, az itt élő lakosság meghatározott irányú igénye és bizonyos mértékig a hagyomány is. Az 1950-es évek elejétől a politikai változások, a gazdasági, technikai fejlődés révén az életmódban, foglalkozásokban, a lakosság struktúrájában jelentős módosulás következett be. A változás mindenekelőtt a kisiparosokat, kiskereskedőket érintette, de a házas ingatlanok egy részének államosításával, majd a faluról városba történő költözéssel változott a lakosság összetétele is. Palotaváros azonban nem egy tekintetben (városkép, kertészkedés) napjainkig megőrizte sajátos arculatát.

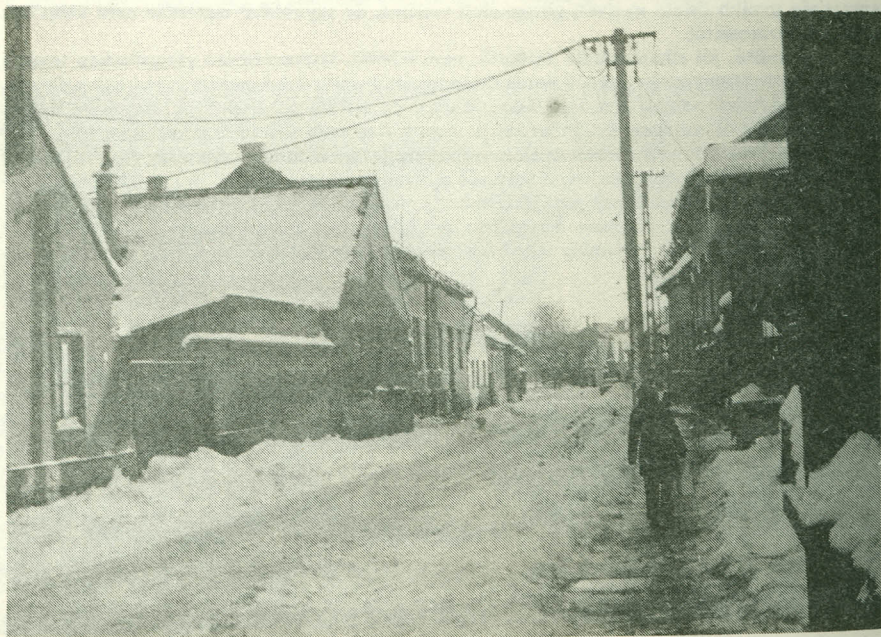
Gelencsér József

PALOTAVÁROS UTCÁIN

Ha Székesfehérvár térképére tekintünk azonnal feltűnik, hogy a Palotaváros utcahálózata ugyanúgy középkori rendszerű mint a Belvárosé. A fontosabb utcák itt is északnyugat-délkeleti irányúak (Rác-, Selyem-, Jancsár-, Sütő-, Palotai utca), amiket rájuk merőleges kis utcák, közők kötnek össze (Tobak-, Szunyog-, Halász utca, Cserepes köz). *Többfőutcák vagy meridián formájú alaprajznak* nevezi a településföldrajz az ilyen városalaprājzot, mivel az utcák futása a földgömbre rajzolt meridiánokra, hosszúsági körökre és a rájuk merőleges szélességi körökre emlékeztet. Németországban Nürnberg, München, Braunschweig, Svájcban Bern, Franciaországban Toulouse, Lyon alaprajza ilyen. Hazánkban Fehérváron kívül a budai Várnegyed és a régi Óbuda alaprajza tartozik ebbe a csoportba.

A Belváros és a Palotaváros utcahálózatának hasonlósága mellett a településszerkezet jelentős különbségeire is utalni kell. Palotaváros utcái sokkal szélesebbek, a házak telkei a belvárosi telkekhez képest óriásiak. A beépítés jellegében, intenzitásában is alapvető különbség, hogy a Belváros sűrű, zárt beépítettségével szemben a Palotavárosra a lazább beépítés jellemző.

A mai Palotaváros két középkori külvárosból, a Szigetből, (*Insel*) és a Rácvárosból (*Raitzenstadt*) alakult ki. Az újkor évszázadaiban területe összeépült a Belvárossal. Története folyamán nem csupán középkori formájú utcahálózatát, hanem régi utcaneveit is megőrizte. Az első írásban is ráánkmaradt palotavárosi utcanev a Sütő utca neve. *Semlyesythewtca* (Zsemlyesütő utca) formájával egy 1484-ben keletkezett iratban találkozunk. Itt épültek fel a középkorban a palotavárosi sütők (német eredetű szóval a pékek) házai, kemencéi. A belvárosi és a palotavárosi sütők kenyeres- és zsemlyés sátrai a középkor óta a ferencesek előtti téren álltak. Ha a zsemlyék súlyát ellenőrző piaci bíró súlycsökkentést állapított meg, a pék összes áruját azonnal elkobozta, és a közeli Palotai-kapunál a vár vizesárkába szóratta. Később a ferences barátok alamizna címén elkérték az elkobzott pékárut a városi tanácstól. Ilyen szigorú rendszabály mellett ritkán követtek el szabálytalanságot a pékek. A múlt század



8. ábra. A Sütő utca látképe, 1980. Lukács László felvétele.

második negyedében a megyei árszabás szerinti egygarasos cipó súlya az ellenőrzések során mindig elérte, sőt gyakran néhány tized lattal meg is haladta az előírt súlyt. Néprajzi szempontból figyelemre méltó adat, hogy 1771-ben a fehérvári pékeknek megtiltják a szempontmentek napjára süttöt fonott kalács (*Heilige Stritzl*) készítését. Ausztriában, Németországban azonos nevű ünnepi kalácsot ma is sütnék. Székesfehérváron még 1930-ban is 49 sütőben sült a kenyér és a péksütemény. Ekkor 10 pékség volt a Palotavárosban, amiből kettő jutott a Sütő utcára. A sütők utcája a már lebontott Tolnai utcára merőleges, aminek korábbi neve Kenyér utca volt. Így szerepel még Wüstinger József 1826-ban készült várostérképén is.

Középkori eredetre vallanak a városrész többi mesterségnevet viselő utcanevei is, hiszen közülük valamennyi az újkor előtt már virágzó kisipart jelöl. Napjainkban a bőrgyár megszűnésével a nyersbőr-kikészítés palotavárosi multjára már csupán három utcanev emlékeztet. A Tobak utca a nyersbőrfeldolgozó tobakoknak, tímároknak volt a lakóhelye, akik a mesterségükkel járó kellemetlen szag miatt kénytelenek voltak még a külvárosnak is ebbe a félreeső utcájába települni. Erre készítette őket a mesterségük üzéséhez szükséges nagy mennyiségű víz jelenléte is, ami a Gaja patak egyik csatornázott ága révén itt adott volt. Nyersbőrfeldolgozó iparosok nemcsak a Tobak- hanem a Rác utcában is laktak. A Rác utca 17. számú ház egyik tulajdonosa, Kistormási József elmondta, hogy a II. világháború után az újjáépítéshez szükséges homokért körülbelül 1 méter mélyre ásott a telken. Itt régi meszesgödörök nyomára bukkant. Apósától tudta meg, hogy a házban valamikor tímárok laktak, akiknek munkájához szükség volt a meszes áztatógödörökre. A szomszéd házban még az 1930-as években is működött Sándorovits László tímármester műhelye. Megemlítem, hogy a szomszédos Veszprém bőrgyártó iparosai is az ottani Tobak utcában laktak, ahol az 1950-es években még állt az utolsó tobakház.

A Tobak utcára merőleges Szömörce utca a XIX. század végéig a legfontosabb növényi eredetű cserző- és festőanyagának számító cserzőmörccéről kapta nevét. Ősszel szinte vörösbbe



9. ábra. A Csapó utca látképe, 1980. Lukács László felvétele.

borítják a Bakony és a Vértes déli lejtőit a skarlátpiros levelű szömörcebokrok. Levelük és fiatal hajtásaik szedését az uradalmaktól századokon át a székesfehérvári és a veszprémi tobakok bérelték. A reformkortól két szömörcearatásra kötött bérleti szerződés is fennmaradt, amelyet Nemes Fekete János székesfehérvári tobak és a dörgicsei uradalom kötött. Az 1827-ben keletkezett Árendás Contraktus így szól: „En Kováts Pál Dörgitsei Kasznár kiadtam Árendába az úgynevezett Felső, Alsó Imeri és Balási erdőekben található Szömörctze Levél aratását az jövő 1828. esztendőre Fehérvárban Lakó Nemes Fekete János Tobak Mester Úrnak, a melytől füzet árendát a Mlgos Uraság Dörgitsei Kasszájába Száznolcvan forintokat, a mellett meghagyatik az, hogy az Erdőbe se maga, se pedig emberei semmi némü kárt ne tegyenek.” A szömörce aratása júniustól augusztusig tartó erdei munka volt, amin legényeivel együtt részt vett a tobakosmester is, de legtöbbször fogadott napszámosokkal és fuvarosokkal dolgoztak, hogy minél gyorsabban végezzenek. Hogy a szömörcearatásban maguk a mesterek is részt vettek, bizonyítja a székesfehérvári tobak céh 1791-ben készült korszója, amely szömörcét arató tobakot ábrázol. Szömörcét arató, cserzőkádban álló tobaklegény látható a fehérvári tobakok legénycéhe 1805-ben készült korszóján is.

A Vargacsatornapart a városrész egykori cserzővárgáinak, a Csapó utca az ittlakó csapóknak az emlékét őrzi. A csapók, másnéven kallósok vagy ványolók a gyapjú alapanyagú posztó készítésének mesterei voltak. Posztóból nemcsak ruhadarabok (szűr, dolmány, nadrág), hanem pokrócok is készültek. Fényes Elek 1847-ben megjelent statisztikájában azt írja, hogy a fehérvári posztósok és pokrócosok száma a kilencvenet is meghaladja, s egy Csida nevű kereskedőnek posztógyára is van. A gyapjú tisztítása, fonása és szövése után a kallózás vagy ványolás következett. A Gajára épített Kallómalom vízienergiájával verték, tömörítették a megszótt gyapjút, a kallózás közben folytonosan ömlő tiszta víz fehérre mosta a szennyes posztót. A Kallómalom épületeit még az 1925-ben készült térkép is feltünteti. Csapó utca nemcsak Fehérváron van, így hívják Debrecen egyik patinás utcáját is.

A Rác utca népnévből képzett utcanéve gyakori névadási forma a közép- és az újkorban is. A középkori Fehérváron Olasz utcáról tudunk, ahol a városban letelepített „latinok” laktak. Ugyanígy a szomszédos Csóron Magyar- és Német-, Móron Magyar- és Tót-, Sárszentmiklóson Német-, Dunapentelén Magyar-, Tót- és Rác utcát ismerünk. Utóbbiak a XVIII. századi telepítések során keletkeztek. Székesfehérvár–Palotaváros északi részét képező Rácváros fő utcája a Rác utca volt, amelyben a XVI. század második fele óta összpontosult mindaz, ami a szerb (rác) nemzetiség itteni történetéhez kapcsolható: a Rác templom, a szerb iskola, a paplak, a szerb földművesek háza, az iparosok műhelyei, a kereskedők boltjai.

Az utcanévek vizsgálata a városrész középkori helytörténete szempontjából is tanulságokkal szolgál. Feltűnő, hogy a XVIII. században még mindhárom fehérvári városrészben találkozunk Öreg utcával. A Belváros fő utcája, a korábbi Nádor-, ma Március 15. utca, amit a népnyelv a mai napig csak Fő utcaként emleget, a XVIII. században, a II. József-kori város térképén még Öreg utcaként szerepel. A Felsőváros központjában a felsővárosi plébániatemplom mögött a Mórról és Zámolyról jövő utak találkozásánál volt a felsővárosi Öreg utca. Ezen a néven szerepel még Mader Jenő 1909-ben rajzolt város térképén is. A széles utcát azóta beépítették, de ma is három kis köz köti össze itt a Móri utat az Úttörő utcával. Palotavárosban még a XVIII. század végén is Öreg utcának nevezték a mai Selyem utcát, így tüntetik fel a II. József-kori térképen. Tudjuk, hogy falvainkban városainkban Öreg utca névvel a település legősibb, központi, fő utcáját illették. A Fehérvár melletti Zámolyon ma is Öreg utcának hívják a fő utcát, szemben a később nyitott Új utcával. Ily módon Palotaváros régi fő utcájának is az egykori Öreg utcát, a városrész középső utcáját, a Selyem utcát kell tartanunk. Az utcanévek vizsgálata nyomán született feltevésünket megerősítik a középkori régészet eredményei is. Siklósi Gyula, a Palotaváros területén ásatásokat végző régész elmondta, hogy a Selyem utcában húzott kutatóárok mindenütt középkori lakóházak falait hozták napvilágra.

Lukács László

TÍMÁROK, VARGÁK, TOBÁKOK MESTERSÉGE

Hazánkban a korai középkorban a nyersbőr-kikészítés és a lábbelivarrás mesterei a tímárok voltak. A bőrt ekkor még „magyar módra” timsóval készítették ki, s főként bocskort metéltek belőle. A XIV. század végén terjedt el nálunk a nyugati eredetű bőrcserzés. Ennél a modern eljárásnál a nyers bőrt növényi eredetű főzetben csávázták. A csáva, a cserzőlé a szömörcelel, a gubacstölgy, a nyír és a fűzfa kérgének leforrázásával készült. A cserzésnél, csávázásnál ezekben a növényi részekben nagy mennyiségben lévő csersav vegyi hatása alakítja át a nyersbőrt a rothadásnak és a nedvességnek ellenálló anyaggá, bőrré. A cserzett bőrt és a belőle varrt nyugati eredetű lábbelit, a sarut a vargák gyártották. A török időkben már a csizma lett a legdivatosabb lábbeli. Készítőik, a csizmadiák voltak az első bőriparosok, akik már nem foglalkoztak nyersbőr-kikészítéssel, hanem csak a kész bőrnek lábbelivé való feldolgozásával. A csizmadiamesterség XVII–XIX. századi fénykorában a tímárok megmaradtak a más bőriparosok (csizmadia, szíjgyártó) számára végzett bőrkikészítés, a vargák a bőrkikészítés, az ódivatú, szegényes lábbelik (bocskor, saru) varrása és a bőrfoltozás mellett.

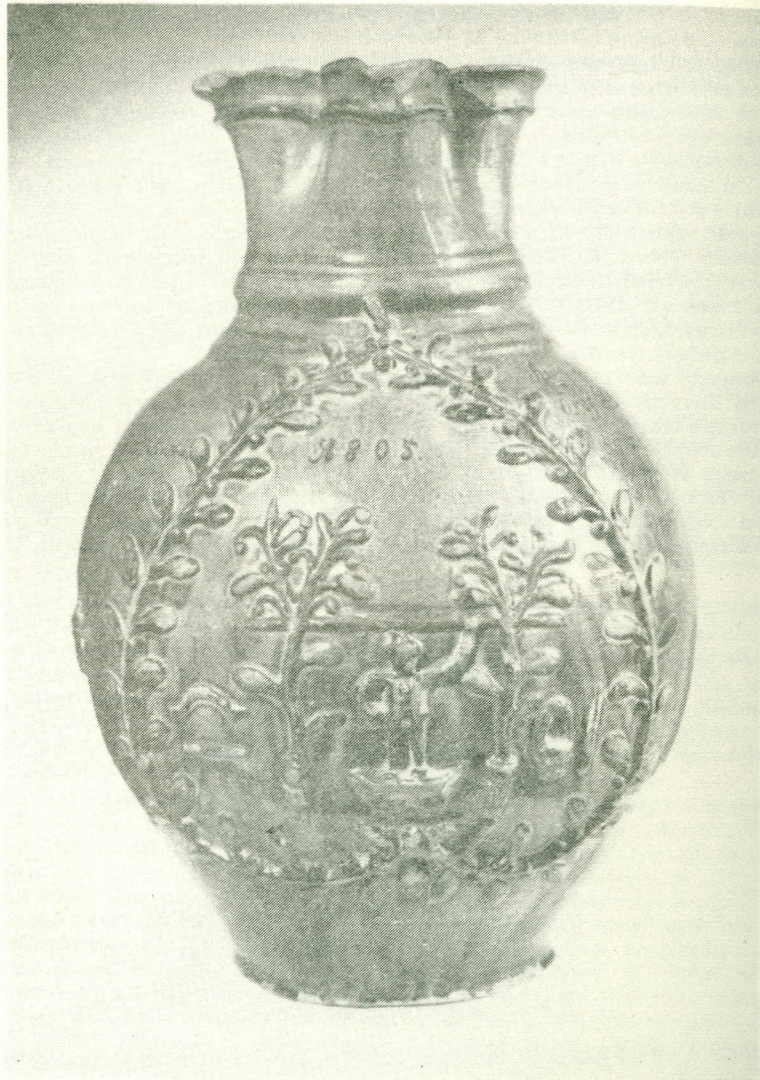
A bőriparos szakmák fejlődését a céhes iratokban is nyomom követhetjük. Ma a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi a székesfehérvári vargák céhszabályzatát, amit 1701-ben I. Lipót császártól nyertek. A szabályzat a tímár és a varga mesterség feladatkörét így határozta meg: „...az Tímároknak Selegyen Szabad bőroket Polgárnak bocskor Számára ki metélni és árulni... hanem mind az Vargák maradványak megh az eő Mesterségekben, mind az Tímárok az mit tanultak. És az eő Mesterségének megh mutatására tartozzék az Magyar vagy Horváth Varga Remeket ...egy bocskornak való Eökör bőrt, és egy Sarunak vagy Kapczaknak való borjú bőrt jól kikészíteni, és egy pár hosszú Száru, hajtott orru, Halásznak való Sarut Varrani...”



10. ábra. A székesfehérvári vargacéh pecsétje, 1692. Gelencsér Ferenc felvétele.

A bőriparosok sorában a XVIII. században a tobak mesterség tűnik fel. Tobaknak eredetileg a délszláv nemzetiségű szattyán- és kordovánkészítőket nevezték. Később a tobak elnevezést a nyersbőr-kikészítő tímárookra is alkalmazták. A tímár és a tobakos között azért egészen századunkig megmaradt a feldolgozott bőrök fajtája szerinti különbség. A tímár főként marha- és borjú-, esetleg lóbőr feldolgozásával foglalkozott. Ezt talpbőr, lószerszám-bőr céljaira készítette ki. Ugyanakkor a tobakos birkabőrt, kecskebőrt készített ki bélés- és díszműáru bőrré. Utóbbi különböző színűre (fekete, vörös, sárga, szürke) festette is a bőrt.

A székesfehérvári tímárok és tobakok céhszabályait 1695-ben hirdették ki a város belső tanácsában. A mestereknek jó kapcsolatai voltak a szomszédos Veszprém tobakosaival, mert a legények ifjú-céhének szabályzatát a veszprémiektől vették át 1700-ban. Magyar nyelven vezették a társulat könyveit, 1694-ből való pecsétjük felirata is magyar nyelvű. Ismerjük a



11. ábra. A székesfehérvári tobakok ifjú-céhének kancsója szömörécét arató, cserzőkádban álló tobaklegényt ábrázol, 1805. Gelencsér Ferenc felvétele.

céhet alapító és a későbbi mesterek nevét is az 1694–1879 közötti időszakból. A börgyártás virágzó iparága volt a városnak, amely Veszprémmel és Péccsel együtt a XVIII. században a Dunántúl legnagyobb bőripari központjává fejlődött. A céhtagok vagyonosak voltak, a városban azt tartották róluk, hogy „három tobak egy gróf”. A belváros egyik legszebb polgárháza a Liszt Ferenc utca és a Lépcső utca sarkán álló manzárdtetős épület, a szomszéd házakkal együtt a XVIII. század második felében Schlosser Ádám tímármester tulajdonában volt. A székesfehérvári mesterek 1781. évi összeírásából tudjuk, hogy ebben a korban 519 mester 64 különféle ipart űzött a városban. Ez az összeírás 4 tímárt és 23 tobakot tart számon. II. József császár 1785-ben a tervezett török háború miatt meghagyta a városi hatóságnak, hogy segítse elő a tímárok létszámának növelését, és a fehérvári bőrkészletről terjesszen fel hozzá jelentést. Ekkor a városból 5 tímárt és 38 tobakot jelentettek.

1796-ban a városi tanács megtiltotta a tímároknak és a tobakoknak, hogy a nyers bőroket a palotavárosi nyílt csatornáknak áztassák. Mivel a közegészséget veszélyeztették, ezért előírják nekik, hogy gondoskodjanak elzárható áztató és mosóhelyekről. 1834-ben a tanács Parti Simon és Edes József tímármestereket utasította, hogy távolítsák el házuk elől a meszesgödöröket.

XVIII. század végéig az iparosokból került ki a város tehető polgársága. Belőlük tevődött össze jórészt a városi tanács. A már említett Schlosser Ádám tímármestert 1731-ben Székesfehérvár főbírájává választották. Rode András tímármester még 1800-ban is a város első tisztviselője volt.

A varga céh artikulusait szintén 1695-ben hirdették ki a városi tanácsülésen. Külön céhük volt a magyar- és külön a német vargáknak. Utóbbiak már cipőt készítettek. Őket a XIX. század elején a cipészek, suszterek váltották fel a mesterségben. A XVIII. század végi mesterösszeírások 33 magyar vargát és 18 német vargát tartanak számon a városban. A vargák éppen úgy, mint a tímárok és a tobakosok a Palotavárosban laktak (Tobak utca, Rác utca, Szömörce utca, Vargacsatornapart). A XVIII. század végén a Felsővárosban is lakott 8 varga, akik 1786-ban áztatóhelyet kértek a várostól. A városi tanács engedélyével 1845-ben a vargák is építettek mosóházat a szűcsök régi mosóháza mellé a mai Vörösmarty tér egyik telkére.

A mesterek cserzőanyagként a XIX. század végéig növényi eredetű anyagokat, főként cserzőmörécét használtak. A tobakok kutyatrágyát, a tímárok tyúktrágyát is használtak nyersbőrpácoló anyagként. Utóbbi két segédanyagot az inasok gyűjtötték össze a város utcáin, illetve tyúkolakból. A nyersbőr szőrének, gyapjának leszedéséhez meszet használtak. Sándorovits Pál tímár (Palotai út 8.) szerint századunkban a nyersbőr kikészítését a következő módon végezték: A bőroket egy napig nagy fakádakban, hideg vízben áztatták, majd két napra meszes áztatólébe tették. Utána többször kimosták, majd egy felfordított, tekno alakú állványon vékony, hajlékony késsel, a *bőrvakaróval* kaparták le róla a szőrt. A *húsolás* során a bőr másik felét is lekapták, megtisztították, majd krómtimsós lében áztatták. Két hétre a csávalebe került, amiben naponta háromszor-négyszer megforgatták, majd lecsurgatták, kimosták és olajos pácban puhították. Ezután egy asztalszerű állványra feszítették a bőrt száradni, majd *kaszászéken* meghúzkodták, megfeszítették, száradás után fényesítették, *glancolták*. A kikészített bőr minősége szerint a csizmadiákhoz, cipészekhez, szíjgyártókhöz, nyergesekhez vagy a kesztyűsökhöz került.

A bőrfeldolgozásban a növényi- és állati eredetű segédanyagokat a múlt század végén a vegyipar fejlődésének eredményeként felváltották a vegyi anyagok. Ezek bevezetését Székesfehérváron tulajdonképpen már csak a két börgyár érte meg. A régi bőrfeldolgozó kisipar századunkra szinte teljesen átadta helyét a börgyáraknak. 1868-ban a céhek feloszlása előtt négy esztendővel még 60 tobakmester 15 segéddel és 6 tanonccal dolgozott Székesfehérváron. Ugyanebben az évben a városi tanács még 2 tímárnak adott ki iparendélyt. Ezzel szemben 1930-ban a két börgyáron kívül már csupán két tímármester dolgozott a városban. Az egykor híres palotavárosi tímárok, vargák és tobakok emlékét századunk végére már csak a városrész régi utcanevei tartották fenn.

Lukács László

CSIZMADIANEGYED

A török alól felszabadult Székesfehérvár csizmadiamesterei a győri csizmadiacéh szabályait vették át 1692-ben. Három évvel később hirdették ki a város tanácsában a mesterség tanulását és gyakorlását a legapróbb részletekig szabályozó artikulusokat. A csizmadiák 4 esztendeig tanulták a mesterséget. Tanoncidejüknek csak az utolsó évében járt nekik heti 10 krajcár bér. Felszabadításukról a szabályzat így rendelkezett: „...midőn osztán mind az négy Esztendőt éppen ki tölti, az eő Mestere egy ötözet ruhát adgyon néki.. és az eő tanulólevelét Inas esztendőriül, és az Mesterségrül.”

Az István király Múzeum két Székesfehérváron szabadult csizmadialegény tanulólevelét is őrzi. Harsányi Imre 1812-ben kiállított segédlevelét még kézzel rajzolták, festették, írták. Tsuti Mihály 1829-ben keltezett céhlevele már nyomtatott. Építészettörténeti szempontból is figyelemre méltó a céhlevel felső részét kitöltő városábrázolás, amely keletről, az Öreghegy felől mutatja Fehérvárt. A részben ma is meglévő fontosabb épületek (Vármegyeház, belvárosi templomok, püspöki palota, Rác templom) felismerhetők rajta. A rajzoló mindegyiket számmal jelölte meg, s a metszet alatt magyarul és németül nevüket is feltüntette. A mesterlegények munkábaállásakor felmutatott tanulólevelei nemcsak szakképzettségüket igazolták, hanem a metszetek révén az egyes városokról is fontos ismereteket közvetítettek a távoli vidékek iparosai számára. A városábrázolás alatt a következő szöveget olvashatjuk: „Mi Czéh-Mester, és több Nemes Székes Fejérvár Szabad Királyi Várossában helyhezített Csizmadia Czéhbeli Mesterek, adjuk tudtára mindeneknek a' kiknek illik: hogy ezen levelünket mutató Csizmadia Legény nevezet szerént Tsuti Mihály, a' ki született Getsén Nemes Veszprém Vármegyében; mintegy 30 esztendő Nőtelen (nőtlen) személy, termetre nézve Alaton, hajra nézve Gesztenye, nálunk 7 esztendeig Műhelyben lévén, az idő alatt jámborul, híven, igazán, tökéletesen, és betsületesen magát viselte. Mellyet mi az által bizonyítván, bizodalmassan kérjük Jó Urainkat, hogy valahová menend, őtet szabadon befogadni ne terheltessenek.”

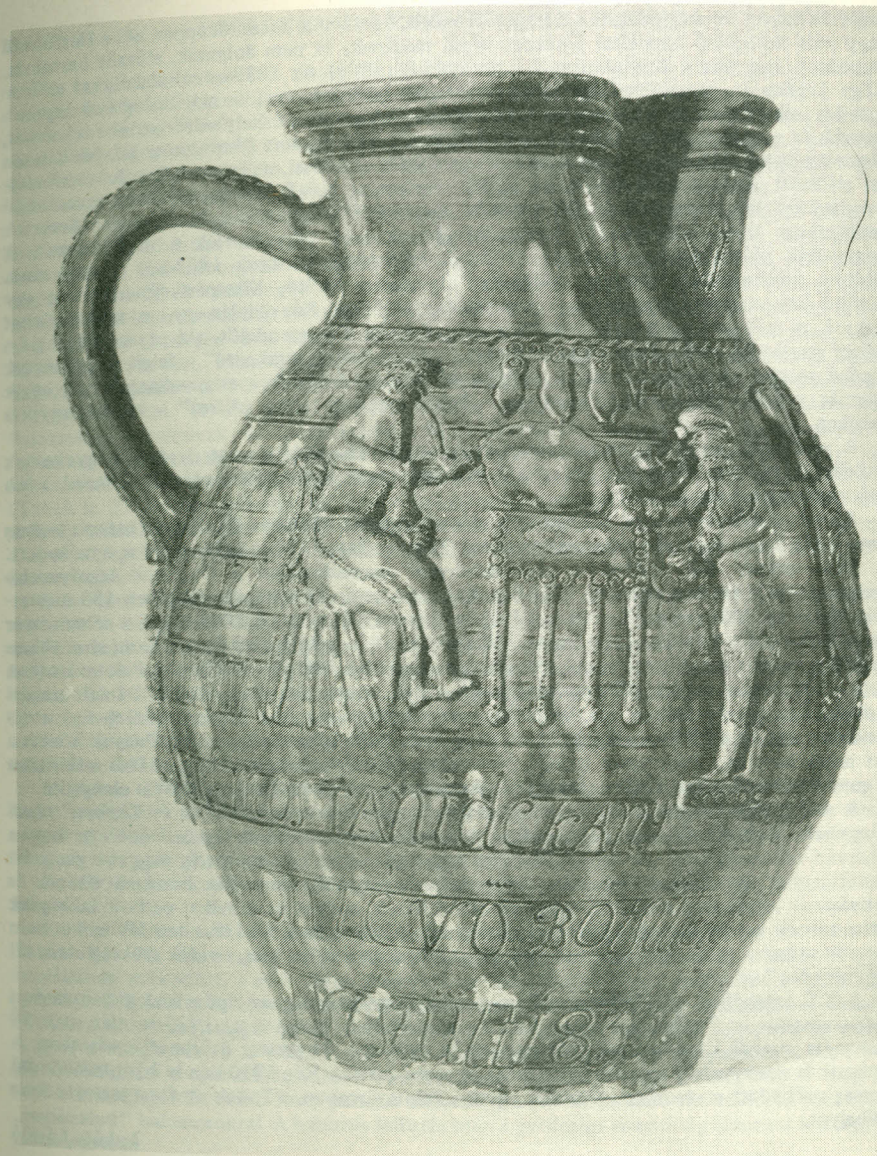
A mesterség alapos elsajátításának, sokoldalú szakmai, kulturális és nyelvi ismeretek szerzésének igazi iskolája a legényvándorlás volt. A fehérvári mesterek közé csak olyan csizmadiák kerülhettek, akik a kötelezően előírt 3 éves vándorlást teljesítették. Tanulólevelének elnyerése után vándorkönyvet válthatott a legény. Mivel mesterlegényeink vándorútja Magyarország határain túlra, az osztrák örökös tartományokba (Bécs, Alsó-Ausztria, Stájerország, Csehország, Morvaország, Szilézia), sőt Németországba is elvezetett, ezért a vándorkönyveket mindig magyarul és németül állították ki, s egyuttal útlevelekként is szolgáltak. Mindkét nyelven feltüntették a figyelmeztetést: „Minden bel- és külföldi hatóságok megkeresestnek, hogy ezen vándorkönyv előmutatójának gátolatlan vándorlást engedjenek, s telhetőképen segélyre legyenek”.

Vándorkönyvét munkabábelésekor a mesternek adta át a legény. Távozáskor a mester és a városi, községi elöljáróság az eltöltött munkaidő hosszára, a legény magaviseletére, munkájára vonatkozó bejegyzést tett a vándorkönyvbe. A továbbálló legénynek gyorsan munkát kellett keresni, mert ha az utolsó kilépést követő 6 héten belül nem szegődött el egy másik mesterhez, akkor „vele a' fennálló rendőri szabályok szerint kell bánni.”

Az István király Múzeumban található Szekfű Ferenc 1853-ban szabadult székesfehérvári csizmadialegény vándorkönyve. Szekfű a dunántúli városokban vándorolt: 1854–55-ben Veszprémben, 1856–57-ben Győrött, 1858–60-ban Dunaföldváron, 1860–63 között Budán dolgozott. Tíz évi vándorlás után lett önálló mester Székesfehérváron.

Fehérváron a múlt században heti 32 krajcárt keresett egy csizmadialegény. Fizetéséért, a szállásért és teljes ellátásért naponta két pár csizmat köteles volt elkészíteni. Egy-egy műhely termelékenységének le méréséhez tudni kell, hogy egy mester legfeljebb két legényt és két inast tarthatott. A munkaidő valamennyiük számára hajnali 3–5 órától este 9-ig tartott.

A mesterlegények külön társaságot, ifjú-céhet alkottak. A fehérvári csizmadialegények ifjú-céhétől két szabályzat is ránkmaradt, a régibb, kézzelírott 1803-ból, az újabb, nyomtatott 1839-ből való. A legénytársaságok artikulusaiban a legény viselkedésére, kihágásainak büntetésére vonatkozókat is olvashatunk: „Minden Ifjú Legénynek szükséges az ő maga Betsületét és szűz Koronáját nevelni, és a rossz hírektől veszedelmektől oltalmazni, annak okáért a rossz társaságok, Vendég fogadóknban a trágár Személlekkal való Táncz és multságok, Kugli, Koczká, Kártya Játékok egy heti bér büntetés alatt tilalmaztatnak. Ugyan azért az ollyatén Legény aki a Fölséges Parantsolatok ellen hétköznap miwhelben (műhelyben) henyél, vagy



12. ábra. A csizmadiamester műhelyében fogadja a megrendelőt. Jelenet a székesfehérvári csizmadiák ifjú-céhének korszóján, 1833. Gelencsér Ferenc felvétele.

széjel futkároz, és még mást is a dologtul el vaditt, és el vonz, hasonlóképpen aki a Hefőkbul vagy más dologtévő napokbul Ünnepet tsinál magának, és nem dolgozik, először harminz, másodsor negyvenöt Krajzárakra büntetessék.” (1803) Az 1839-es céhszabályzat előírta: „Egy Legény se merészeljen úgy nevezett korhely-hétfőt tartani, se más dologtévő napon a munkát elkerülni.” A legények számára sokat tilalmazott korhelyhétfő azonos a német, osztrák és a magyarországi németnyelvű céhiratokban emlegetett *Blau Montag*-gal. Németesen *blau montágnak* nevezték a magyar mesterlegények is az ivással, mulatozással, néha verekedéssel eltöltött vasárnapokra következő hétfőt, amikor az előző napi legényvirtus maradandó nyomaiként kék foltokkal, véraláfutásokkal tarkítva, fájó gyomorral, másnaposan heverték szállásukon. Ilyen állapotban a csizmadialegények nem teljesíthették a napi normát. A csizmadiák ifjú-céhének önkannája 1777-ből, zöldmázás korszuk 1833-ból maradt ránk. Utóbbi domborműves díszítése különösen figyelemre méltó. Közepén címerszerűen egy kétféjű sast csizmadiaszerszámok és csizmák fognak közre. Két oldalán egy-egy munkajelenet látható. A műhelyben a mester munka közben fogadja a megrendelőt, aki pipázva ül, majd a felirat szerint így szól: „Szabjon az úr frissen.” „Uram tessék várakozni” – feleli az ugyancsak pipázó mester. A céhkorszó másik oldalán két legény dolgozik a csizmadiasztalnál, egyik csizmát sarkal, a másik csizmaszárat varr. „Pajtás meg lesz e dére (délre)” – kérdezi egyik a másikat.

A vándorlás, megfelelő szakmai tapasztalatok szerzése után a mesterlegények igyekeztek szülőhelyükre, tanulóhelyükre visszatérni, és a mesterremek elkészítése után önállósulni, a céh teljesjogú tagjává válni.

A székesfehérvári csizmadiák második céhszabályzatát 1738-ban III. Károly császár hagyta jóvá. 1722-ben a fehérvári csizmadiamesterek 22-en voltak, 1784-re számuk 74-re emelkedett. A XIX. század első felében a székesfehérvári csizmadiacéhet a Dunántúl legnépesebb társulataként tartották számon. 1838-ban Harsányi István főcéhmester idejében 130 mesterről, 1855-ben 200 mesterről, 148 segédről és 75 tanoncra tudunk. 1868-ban – a céhrendszer megszűnése előtt 4 évvel – 208 mester, 50 segéd és 40 inas dolgozott Fehérváron, ahol abban az évben is 16 csizmadiamesternek adtak ki iparengedélyt. Műhelyeik főként a Palotavárosban és a Tóvárosban voltak (*Csizmadianegyed*). 1843 szeptemberében Rajkó Dániel urhidai molnár Rác utcai házában tűz ütött ki, amely a Rácváros és a Tóváros (Széchenyi utca) területén 324 házat elhamvasztott. A sűrűn egymás mellé épített csizmadiaműhelyek között a hat napig tartó tűz rohamosan terjedt. Nyomában 58 csizmadiamester vagyonából csak hamu és rom maradt. A városi tanács ennek következtében a csizmadiák azévi adóját is elengedte.

A múlt század végén kiadott „Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képen” című könyvben Wekerle Sándor Fejér megye iparának bemutatásakor így emlékezett meg a fehérvári csizmadiákról: „A helyi szükséglet nagysága szerint némely iparág nagyobb virágzást mutat ugyan: így Székes-Fejérváron a készletre is dolgozó csizmadiák országos vásárok és hetivásárok alkalmával sátraikból egész táborsort ütnek, melyet a csizmákat patkoló lakatosok sátrai zárnak be; de hacsak a hadsereg részére egyes kisiparosok által készített lábbeliket nem vesszük számba, ez az ipar sem tud úgy, mint általában a többi ipar, a vidék szükségletein túl terjeszkedni.”

A XX. században – a cipődivat rohamos térhódításával és a nagy cipőgyárak kialakulásával párhuzamosan – Fehérváron megindult a csizmadiaipar hanyatlása. 1920-ra már csak 99 csizmadi maradt a hajdani sok száz mesterből. 1930-ban 84 mester dolgozott a városban. A cipészek és a csizmadiák számára dolgoztak a kaptafakészítők. Még 1930-ban is 2 kaptafakészítő mester működött a városban. Közülük egyik a Palotavárosban, a Tobak utcában tartotta fenn műhelyét.

Lukács László

BÖRGYÁRAK A VARGACSATORNAPARTON

Az egykori kis tobakos és tímárműhelyek helyén a Tobak utcában a múlt század második felében már két börgyár állt. A nagyobb, a régebbi üzem a Weiss és Tull féle gyár volt.

A gyár létrejöttének előtörténete a székesfehérvári polgári vállalkozások tipikus példája. Az itteni módos polgárság ugyanis városunk földrajzi és történeti adottságai miatt elsősorban kereskedelmi vállalkozásokba fektette tőkéjét. A XIX. század közepe táján megindult ipari vállalkozások tulajdonosai általában más városból, vagy a környékről kerültek ide.

A Weiss, eredetileg Weissgerber fehértímár (tobak) családot (foglalkozásukat nevük is mutatja) Fleischmann Anzelm, lovasberényi birtokos 1720-ban telepítette birtokára a morvaországi Lundenburgból. A család férfitagjai a tímármesterséget örökölték, de a század végére már egyéb örökségük is akadt. A tímáripár mellett kiterjedt kereskedelmi vállalkozásokba is fogtak: terménykereskedelemmel és fuvaroztatással foglalkoztak. Így tellett az 1800-as évek elején arra, hogy Weiss Hermann már két tímárműhelyt tartson fenn, majd 1834-ben egyik fiát, Weiss Simont hozzásegítse ahhoz, hogy sógorával, Tull Antallal önálló műhelyt nyisson a bőrkereskedelem és feldolgozás egyik mezőföldi központjában, Székesfehérváron. A kis gyárrá fejlődő műhely 1855-ben már komoly vetélytársa volt Palotaváros tímárainak és tobakosainak. Weiss Simon fia, Károly bécsi tanulmányai és tapasztalatszerző útjai után, immár tudatosan készülve fel arra a feladatra, amit egy fejlődésnek indult gyár irányítása jelent, 1869-ben állt a gyár élére. A mai gyártelep helyén (Tobak u. 27.) ekkor építették fel az első üzemszerű, nagyméretű tímárműhelyt. 1885 után a műhely termékeit az egész Osztrák–Magyar Monarchia területén ismerték. 1889-től pedig már a nyersanyagok egy részét és a cserzőanyagokat is külföldről, elsősorban a balkáni államokból szerezték be.

Századunk huszas éveiben jelentős átalakuláson ment át a gyár. 1898 óta lényegesen megnőtt a börgyárak előnye a tímármesterek műhelyével szemben: ekkortájt kezdtek a nagyüzemekben bevezetni a házilag, növényi eredetű cserzőanyagokból készített cserzőlevek helyett az ásványi sókból nagy mennyiségben keverhető vegyszereket. Ez a technológiai újítás éppen a jó külföldi kapcsolatok révén szinte azonnal megjelent Weisséknél és így húsz év alatt új termék gyártására és új üzemszerű építésére teremtett tőkét. Az új cikkeket, a talpbőröket, a zsíros felsőbőröket és a lószerszámőröket Herkules védjeggyel hozták forgalomba itthon és külföldön. 1920-ban 28 munkást foglalkoztattak.

1935-ben újabb gyárteleppel és gyártmánnyal bővült a cég: ekkor kezdtek meg a krómcserezésű fekete és színes boxok és belésbőrök gyártását. Ez a fejlődés egy újabb tanult családtag, Vas Endre belépésének eredménye. Vas Bécsben külkereskedelmi, a szászországi Freiburgban pedig tímárizsakolnál tanulmányokat folytatott.

Az 1930-as évek végén Weissék megvették a csődbe jutott szomszédvárat, a Kovács-féle börgyárat.

Kovács Ferenc székesfehérvári születésű tímármester 1884-ben alapította kis üzemét a Tobak utca 13. szám alatt. A kis üzem lényegében egész fennállása alatt a nagyobb gyár árnyékában működött, s csak olyan termékekkel maradhatott fenn, amelyeket a másik nem gyártott. Talpbőrök és lószerszámőrök gyártásával a századfordulóig nyereségesen termelt. 1902-ben állami segítséggel egy 8 lóerős benzinmotoros géppel tudta csak fokozni a termelést. A gyár a virágkorát az I. világháború alatt élte, amikor a hadsereg szükséglete a talpbőrök piacán hatalmas konjunktúrát hozott. Minden üzem termékére nagy szükség volt és még így sem tudtak eleget termelni. Hány panaszt hallottunk a visszaemlékező első háborús bakáktól a „papírtalpú” bakancsokra! A háborús felútás után a gazdasági világválság áldozata lett a gyár, csődbe jutott.

Az egyesített üzemben az 1930-as évek végén 45 munkást foglalkoztattak. Répássy István ebben az időszakban dolgozott itt 11 évig, a gyárban végzett munkát elsősorban az ő visszaemlékezése alapján mutatom be.

A nyersbőrök a „meszes” nevű gyáregységbe érkeztek be. Itt áztatták és forgatták a meszes gödrökben a bőrt, így tették alkalmassá arra, hogy a felesleges zsíros húsos réteget és a szőrt letolják róla. Utána pácolták a bőrt, ezzel lényegében megpuhították. Mindkét folyamat komoly fizikai munkát jelentett. A gyakran 3–4 m² felületű, vizes marhabőröket naponta többször meg kellett forgatni a meszes lében, majd a páclében, éles húsoló késekkel megmunkálni. A munkaidő reggel hattól este hatig tartott 1 óra pluszóval. A meszesben

dolgozóknak ünnepnapokon is folytatni kellett a bőrök forgatását, hiszen a vegyi folyamatok ekkor sem álltak le.

Ezt a munkát, a tímárinas munkáját Grandpierre Lajos önéletrajzi ihletésű, Örök készenlétben című regényében így írja le: „A kádakból a nagyfogóval, amely maga is legalább tíz kilót nyomhatott, minden áldott reggel, a vasárnapokat is beleszámítva, ... kilencven marhabőrt kellett felhánynom másodmagammal. A meszesek felhánýása csak bemelegítőnek számított, nem komoly munkának, mert nem kellett hozzá szaktudás...”

Innen a „cseresbe” került a bőr. A cserzés folyamata játszódott itt le. A cserzőlevelet mindig a mester keverte, s a lé összetételének titkára nagyon vigyázott. Répássy István idejében a mestert Klemencsicsnek hívták, osztrák származású volt. A cserzett bőröket hasították, megfelelő méretűre szabták, osztályozták. Innen a szárítóba kerültek a bőrök. A szárítót házi gőzgép fűtötte fel 45–70 °C-ra. Ez volt a negyvenes években a gyár legmodernebb egysége. Házi teherlift szállította a bőröket. Itt körülbelül harmincan dolgoztak.

1944 augusztusától a Tobak utcai üzemet a Dermata Bőr- és Cipőgyárnak adták bérbe. Eredeti tulajdonosai koncentrációs táborban haltak meg. A német megszállás után már 1945 áprilisától újra termelt a gyár, az államosítástól (1948) Székesfehérvári Bőrgyár néven. A bőrgyárnak ekkor két üzemsze volt, a két telephelynek megfelelően: a talp- és keménybőrgyártó üzem, és a felsőbőrgyár. A munkáslétszám jelentősen emelkedett: 1949-re az üzem elérte a 163 fős létszámot.

A keményárugyárt 1952-ben kísérleti üzemmé fejlesztették: itt próbálták ki nagyüzemi körülmények között az összes hazai szintetikus cserzőanyagot, s a próba eredményeképpen döntöttek azok felhasználásáról, s ennek alapján dolgozták ki alkalmazásuk technológiáját.

A műanyagok térhódításá miatt 1956-ban ezt az üzemet felszámolták, gépeinek jelentős részét a debreceni bőrgyár kapta meg, megmaradt részlege pedig a Simontornyai Bőrgyár kötelékébe került. A talpüzem épületét napjainkra nyersbőrraktárrá alakították át, az egykori Kovács-bőrgyár épületében 1981-ben nyílt meg a Diszkont raktárúrház.

Demeter Zsófia

PALOTAVÁROSI CIPÉSZEK

A székesfehérvári cipész céh artikulúseit 1695-ben hirdették ki. Céhpecsételőik azonban régebbi eredetűek: 1692-ből származnak, egyik latin, másik német nyelvű. 1743-as pecsétjük szintén német feliratú. A német vargákkal közös céhet alkottak. A XVIII. század végére ugyanis az eltérő vevőkörök számára dolgozó céhek szervezetiesen is elkülönültek. A tehetős vevők, földbirtokosok, polgárok részére az újabb divatirányzatoknak megfelelően árut termelő céheket, azok tagjai nemzetiségétől függetlenül *németnek* nevezték, mivel az újabb divat német területről, német mesterek közvetítésével jutott el hozzánk. (A hagyományost, régiest gyártókat velük szemben *magyarnak* nevezték.) 1784-ben 18 német varga nevét említik egy összeírásban, kik jórészt a Palotavárosban laktak.

A suszter elnevezéssel a XIX. század elejétől kezdődően találkozunk. Mivel szűkebb társadalmi réteg igényeit elégítették ki, számuk ekkor még nem volt magas. A nők körében valamivel gyorsabban terjedt a cipő használata, ennek tudható be, hogy 1865-ben Székesfehérvár 56 cipésmesteréből 40 a női cipész. Közülük a Palotavárosban 8 női és egy férfi cipésmester lakott. A céhek 1872. évi megszűnését követően a mesterség gyakorlói előbb az ipartársulatba, majd 1886-tól az ipartestületbe szerveződtek. A XIX. század végétől a cipészek száma fokozatosan emelkedett. 1911-ben a palotavárosi cipészek száma 34. 1930-ban a város 134 cipésmesteréből 46 dolgozott ebben a városrészben. Mellettük a csizmadiák egy része is foglalkozott cipőkészítéssel, – javítással. A suszterek kettős arcú életmódot folytattak. A mesterség mellett állatok tartásával, némi földműveléssel is igyekeztek a megélhetést biztosítani. A régivágású mesterek így azután a fölfogadott két-három inast jórészt a ház körüli munkák elvégzésére használták, legfeljebb az utolsó fél vagy egy évben tanították a mesterségre. Addig a ipargyakorlásból csak a szolgál feladatokat végezték, így nekik kellett az árut kiskocsin, ládákban a piacra, vásárra kivinni. Nagy mennyiségben termeltek ugyanis a palotavárosi cipészek eladásra. A piacon sátrakban vagy földretett ponyvákön árultak. A mai Piac tér környékén igyekeztek házat venni, vagy bérelni. A jobb forgalmazás végett Székesfehérváron kívül felkeresték a környék jelentősebb város



13. ábra. Jámbor István Jancsár utcai cipésműhelyében, 1980. Gelencsér József felvétele.

településeit is. Munkájuknak kisebb részét tette ki a megrendelésre történő új cipő készítése. Jelentős teret kapott viszont a javítás, foltozás. Számuk 1980-ra mindössze 4-re csökkent, közülük is a legidősebb Jámbor István volt.

Jámbor István életútja jól tükrözi a cipész szakma fejlődését, felfutását, illetve hanyatlását. Tolna megyében, Bölcskén született 1900-ban napszámos családban. Székesfehérvárra 1920-ban került. Előbb rövidárú kereskedői szakmát tanult, de ezen a területen nem tudott elhelyezkedni. A cipész szakma konjunktúráját felismerve a Szatmáry családnál rövid idő alatt megtanulta a mesterséget, és 1923-ban szabadult. Oktatott a Hadiárva Intézetnél, majd benősült a Szép családba, mely valóságos suszter dinasztia volt. Apósa, id. Szép Gábor, valamint sógorai ifj. Gábor, Gyula és Béla valamennyien cipészek voltak. Id. Szép Gábor apja még csizmadiaként kezdte: 13 éves korától három éven át tanulta a mesterséget a Sár utcában. A család előbb a Palotavárosban, a Rác utcában élt, majd az 1930-as években Alsóvárosba, a Széchenyi utcába költöztek.

Jámbor István komótosabb munkája elűtött a piacra, a vásárra termelő Szép család szemléletétől, munkamódszerétől, mely a gyorsaságot, termelékenységet tartotta fontosnak. Rövid együttes munkálkodás után a katonaságnál vállalt munkát. 1936-ban az Árpád utcában vásárolt ingatlant, s műhelyt nyitott. Házát 1944-ben bombatalálat érte, s ismét a Széchenyi utcába kerültek. A felszabadulás után a műhelyt előbb a Belvárosban nyitotta meg, ahol segédrel, inassal is dolgozott. 1952-ben került a Palotavárosba, előbb a Jancsár, majd a Selyem utcába.

Jámbor István jellegzetes fehérvári illetve palotavárosi cipésznek tekinthető. A mesterséget itt sajátította el, házasodása, a különböző munkaalkalmak révén megismerte a szakmát, az egyes társadalmi rétegek cipőkkel kapcsolatos igényét.

Megrendelői jórészt műhelyében keresték fel, de piacra, vásárra is járt. Különösen a II. világháború utáni években kerültek áruik ilyen módon forgalomba, elsősorban agilis felesége révén. Fehérváron kívül Kisláng, Martonvásár, Bicske, Mór, Kisbér, Káloz, Enying voltak a leggyakrabban látogatott vásárhelyek. Igyekeztek élni a lehetőségekkel, s értékesíteni áruikat, melyek után pár évig jó kereslet nyilvánult meg. A gyáripar fejlődése, a gazdaságpolitikai célkitűzések azonban 1950-es évektől a szakmában oly módon éreztették hatásukat, hogy a hanyatlás jelei kezdtek mutatkozni. Ennek következménye a Belvárosból történt kiköltözése s az, hogy tevékenysége jelentős részben talpalásra, sarkalásra, varrásra, cipőtágításra, festésre, vasak fölverésére korlátozódott. Műhelye magán viselte a palotavárosi műhelyhelyiségek jellegzetességeit. Berendezése, eszközkészlete egy korábbi időszakot tükröz, mivel idős kora miatt szerszámait nem újította, nem korszerűsítette. A néhány négyzetméteres műhelyben csak a legszükségesebb tárgyak fértek el. A szerszámok helyét a célszerűség és a rend határozta meg. Az asztal, a pangli a fényt biztosító ablak alatt állt, rajta fektetve, vagy fölakasztva a jórészt német eredetű kifejezéssel jelölt eszközök: *knejb* (kés), *abnémer* (kócvágó), *ampasz* (vasaló), *snitt vas* (talpszélvas), *bindolóár* (bekötőár) stb. Rekeszekben, különböző dobozokban itt tartotta a szegeket és az apróbb tárgyakat. Az asztal mögött a *suszterszéken* dolgozott a cipész, s a háta mögötti polcon helyezte el a nagyobb méretű, illetve kevésbé szükséges tárgyakat. Itt sorakoztak a *kaptafák*, melyek számuknál fogva a legtöbb helyet foglalták el. A ládán, illetve a földön tartotta a *kunsaftok* cipőit. A falhoz támasztva táblában álltak a különböző bőrok.

Némelyik műhely bizonyos fokig a társadalmi életnek is színtere volt, ahol a férfiemberek cserélték ki gondolataikat.

1979-től a házak bontása, az új építkezés megindulása miatt a palotavárosi cipészműhelyek forgalma is csökkent. Az említett cipészdinasztiából Szép Gábor a Horog utcában 1981-ben még folytatta a tevékenységet. Jámbor István 1980-ban zárta be műhelyét. A mesterséggel történő leszámolás jelképének is fölfogható, hogy a műhelyben töltött utolsó télen kaptafái nagy részét is eltűzelte.

Gelencsér József

CSAPÓK, SZŰRSZABÓK, SZŰCSÖK

Bátly Zsigmond a budapesti Néprajzi Múzeum két világháború közötti igazgatója 1918-ban megjelent „Magyarország néprajza” című összefoglalásában népviseleteink bemutatásakor ezt írta: „Két sajátlagosan nemzeti ruhadarab tobzódóan színes kivarrásában a magyar vezérkedik. Ez a szűr és suba, melynek készítése, egyéb bőrből való ruhadarabokkal együtt a férfi kismesterségek munkakörébe tartozik.” Székesfehérváron e két híressé vált ruhadarab készítésének mesterei is elsősorban a Palotavárosban dolgoztak.

A csapók a gyapjú tisztításával, finomabb feldolgozásra történő előkészítésével foglalkozó mesterekből voltak. A csapás szó eredeti jelentése: fonás előtti gyapjútisztítás. Kifeszített hűrt vagy madzagot lazára engedve belecapták a tisztítandó gyapjúhalmazba. A nehezebb, szemetes, durvább minőségű gyapjú így alulra, a könnyebb, a jó minőségű felülre került. (A húros csapószerzőm látható a székesfehérvári csapócéh 1722-ben készült ládáján.) A fehérvári csapók a palotavárosi Csapó utcában laktak, a gyapjúsövet nedves állapotban való mechanikai tömörítését, a kallózást a városrésztől északra, a Gaja-patakra épített Kallómalomban végezték. Fényes Elek 1847-ben megjelent országleírásában Fejér megyéről olvashatjuk: „Számos patakjai közül, melyek a vértesi és a bakonyi hegyekről tódnak le a lapályosabb déli részekre, csak a gajait említem, mely Fejérvár alatt a Sárvízbe ömlik, s malmaival, pokróczkallóival vidéki lakosának tetemes hasznot nyújt.” A Kallómalom a XVIII. század végéig a csapócéh tulajdona volt. A kallózástól a gyapjúsövet összeement, sűrűbb, vízállóbb, melegebb és tartósabb lett.

A XVIII. század végi fehérvári mesterösszeírásokban 36 csapó, 11 posztós és 28 szűrszabó nevével találkozunk. Csapóink és szűrszabóink e korban javarészt magyar, míg posztósaink főként német nevűek. Utóbbiak felerészben a morva textilközponctokból kerültek hozzánk a XVIII. század első harmadában. Fél évszázaddal később Fényestől megtudjuk, hogy Fehérváron: „kézműves 1200 van, kik közt különösen említést érdemelnek a 90 számot meghaladó posztósok és pokróczosok; Csida kereskedőnek egy posztógyára is van.” Ballagi Károly és Király Pál 1877-ben napvilágot látott földrajzi munkájukban ezt írták Székesfehérvárról: „Kézművesei számosak s közülük sokan posztót, pokrócot, kordovánt, bicskát készítenek.” A nagyszámú fehérvári mester képviselőit ott találjuk az 1744-ben Pápán tartott dunántúli csapócéhok közös gyűlésén, ahol a csapó mesterség közös problémáit beszélték meg.

A csapók által készített szűrposztóból a szűrszabók varrták a szűrőket, dolmányokat. 1855-ben 35 mester, 2 segéd és 1 tanonc, 1868-ban 28 mester, 10 segéd és 2 tanonc dolgozott a csapó mesterségben. A szűrszabómesterek 1855-ben 21-en, 1868-ban 16-an voltak. Sajnos mindkét mesterségről csak igen kevés céhemlék maradt ránk. Ezek közül a legkorábbi egy 1702-ben keletkezett magyar nyelvű céhlevél, amit a fehérvári csapómesterek felszabadított legényüknek adtak ki. Az István király Múzeum őrzi a székesfehérvári csapók zöldmázás céhkorsóját, amely 1794-ben, Pafkó János főcéhmester idejében készült. Ugyanitt megtalálható a szűrszabó céh magyar feliratú pecsételője és zászlója is, mindkettő 1848-ból való.

A kormányzat 1803-ban eltiltotta a székesfehérvári csapókat készítményeik fehér földdel (alba terra) való festésétől. Ez a tiltás a hatóságoknak az egyszerű nép cifra öltözködését gátoló rendelkezéseit kívánta érvényre juttatni. Ugyanezt a célt szolgálta a Tekintetes Karok és Rendek 1824. évi rendelete, amely a szűrszabóknak megtiltotta „a cifra vagy szegett szűrőknek az országos vásárokon leendő árusítását.” A székesfehérvári szűrszabók Fejér vármegyéhez 1837-ben ezzel kapcsolatban benyújtott kérvényükben ezt írták: „...megyebeli szűrszabók mind ez ideig ollyasféle szűrőknek árusításával fel is hagyunk, hanem a tekintetes Tolna és Veszprém szomszéd vármegyebeli szűrszabók, az renделе ellenére is a cifra vagy szegett szűrőket a megyénkben tartandó országos és búcsú vásárokból újonnan árulták és árulják. Azért könyörgünk a Tekintetes Rendek és Karok kegyes színe előtt, méltóztassanak hathatós és kegyes közbenjárásaikkal a nevezett szomszéd vármegyéket hivatalosan és barátságosan megkérni, hogy a megyéjükben lakozó szűrszabók is az efféle szűrők árusításától az megyénkben esendő vásárokból letiltassanak, mert ha az azoknak továbbá is megengedtetik, mi, megyebeli szűrszabók mint az élelmünk megszerzésére, mint az reánk kivetett adó megfizetésére elégedetlenek és tehetetlenek leszünk.”



14. ábra. Csapómester munka közben. A székesfehérvári csapó céh korszójának ábrázolása, 1794. Gelencsér Ferenc felvétele.

A szomszédos várpalotai csapócéh az 1848–49-es szabadságharc Álladalmi Fölszerelési Ruhabizottmányának megrendelésére 20 000 róf halinaposztót készített, amit a székesfehérvári szűrszabók katonai mundérnak dolgoztak fel.

A céhrendszer megszűnése után, a múlt század utolsó harmadában a fehérvári szűrszabók a kalaposokkal közös ipartársulatban dolgoztak. Mivel a szűr divatja a XX. század elején elmúlóban volt, 1930-ban Székesfehérváron már egyetlen szűrszabót sem tartottak számon. A mezőföldi juhászok ugyan még az 1950-es évek végén is használták a szűrt, de azt ekkor már az alföldi vásárokon vagy a helyi vásárookra érkező alföldi szűrszabóktól szereztek be.

A török alóli felszabadulást követő évszázadban, hazánkat járó nyugati utazóknak is feltűnt, hogy nálunk mennyire elterjedtek a juhbőrből készült felsőruhák, amelyeket férfiak és nők, nemesek és jobbágyok egyaránt viseltek. Ezek közül az alföldiesen subának, dunántúliasan bundának mondott, ujjatlan, palástszerű, bokáig érő, 5–12 rackajuh bőrből készült ruhadarab tett szert a legnagyobb közkedveltségre és hírnévre. Készítői a szűcsök voltak. A csapóval és a szűrszabóval szemben a szűcsipar „egész mesterség”: a bőr kikészítését, kiszabását, megvarrását, hímzését a szűcsmester végezte. Művelői országszerte a legrangosabb iparosok közé tartoztak. Örökösen vitáztak a szabókkal, akik a ruhadarabok szabásának és

megvarrásának jogát elvitták tőlük. A szabókról alkotott véleményüket ezért így fogalmazták meg:

Egy szűcs: egy gróf,
Két csizmadia: egy báró.
Három szabó: egy ember!

Készítményeik a legdrágább viseleti darabnak számítottak. Fejér megye 1746-ban kibocsátott kézműves árszabásából tudjuk, hogy ekkor a legdrágább csizma 2 forint 20 dénárba, egy selyemposztóból készült, bélelt, zsinóros mente 1 forintba, ugyanilyen minőségű nadrág 35 dénárba, „az leg jobb fainabb materiából csinált kalap” 3 forintba, a legdrágább cifraszűr 3 forint 70 dénárba került. Ezzel szemben a legtöbb szűcsmunka ára 15–56 forint között mozgott! Például: „Egy lengyeles fekete bélléssel és rókanyakkal készített mentéért 15 Forint; Harmadfél réf selyem posztóból álló férfi mente, hogy ha egészben róka mállal és körös-körül róka mállal béllötetett fizetetik szűcsnek 28 Forint; Asszony embernek való mentét, ha két szárnya mállal béllötetett és a hátullára bárány béllés tétetik, róka torok préme: 30 Forint; Öt réf posztóból álló mentétül egészen róka máll bélléssel és róka torok prémmel krönyös-körül: 56 Forint”.

A székesfehérvári szűcsök céhszabályait III. Károly császártól nyerték. Az 1732. május 19-én az osztrák császárok kedvelt nyári tartózkodási helyén, a Bécs melletti Laxenburgban kiadott magyar nyelvű artikulusokat Székesfehérvár 1733. évi közgyűlésén hidették ki. Ezt a szabályzatot vette át a Bicskén alakult fiók-céh, melyet a földesúr, gróf, Batthyány Lajos 1759-ben erősített meg.

Úgy látszik, hogy a szabók bosszantására kitalált fennhéjázó mondásnak nem mindenütt és nem minden időszakban volt hitele. Grassalkovich herceg, királyi személynök 1746-ban pártfogó levelet írt a városi tanácshoz Aposztolovits Gergely görögkeleti vallású budai szűcs székesfehérvári polgárrá felvétele érdekében. A város tanácsa válaszában értesítette a herceget, hogy nem veszi fel Aposztolovitsot, mert az itteni ráccokat megtűrik ugyan, de újakat már nem vesznek fel. Az elutasító válasz mögött valószínűleg nem csupán vallásfelekezeti kérdés állt. Mária Terézia uralkodása idején már túl sok szűcsmester volt a városban. 1773-ban azt írta róluk a belső tanács jegyzője, hogy munkájuk nincs, kapával és ásóval keresik meg a mindennapi kenyérüket, s adózni nem tudnak. A ránkmaradt mesterösszeírásokból, statisztikákból kiderül, hogy valóban sokan voltak. Az 1784. évi összeírásban 39 szűcsöt találunk. 1855-ben 69 mester, 18 segéd és 12 inas, 1868-ban 53 mester, 5 segéd és 8 tanonc dolgozott a városban. A mesterek számát tekintve a XVIII-XIX. században városunk előkelő helyet foglalt el a szűcsiparban. Ezt az is jelzi, hogy a mesterség nagy, alföldi központjaiból (Jászberény, Cegléd, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szeged) gyakran jöttek a fehérvári mesterekhez vándorló mesterlegények. Kaszalay Ferenc szegedi szűcslegény 1831-ben indult vándorútra szülővárosából, 1832-ben Csongrádon, 1833-ban Kecskeméten majd Székesfehérváron dolgozott.

A bundát századunkban már országszerte főként csak a pásztorok viselték. Korábban viselete más foglalkozási csoportok körében is általános volt. Wekerle Sándor Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és Képpen című munkában Fejér megyéről készített összefoglalásában a múlt század végén ezt írta: „A nép ruházata nemcsak csinos és tiszta, hanem jobb módra valló, kék vagy szürke posztóruhája, bundája, vagy legalább szüre minden valamire való embernek van.”

1930-ban már csak 7 szűcs dolgozott a városban, közülük hárman tartották fenn műhelyüket a Palotavárosban.

Lukács László

PALOTAVÁROSI KALAPOSKOK

Hazánkban a XVIII. századtól napjainkig kedvelt ruhadarab a kalap. Időszakonként egyes társadalmi rétegek, illetve korosztályok különösen szívesen hordták. Magyarországon német példa nyomán, illetőleg a németek lakta területen a polgárság körében jelent meg először. Mintegy 250 éve már megtalálható volt a mezővárosi lakosság öltözetében, majd a múlt század elejétől a nagyműltű süveg rovására a parasztság körében is rohamosan tért hódított.

Előállítói, a kalaposok, céhekben tömörültek. Székesfehérvárott már a XVIII. század első felében működött céhük, ami abból állapítható meg, hogy egy 1734-ből származó irat szerint Rodler Jakab kalapost a mesterek nem kívánták szervezetükbe felvenni. Az 1746-os megyei kézműves árszabás szerint a kalap csinálók „az leg jobb fainabb materiabul csinált kalapot” 3 forintért, a „közönségeset” 1 forint 25 dénárért, az „ennél alább valót” 1 forintért adhatták. Készítettek kalapot „8, 9 és 10 esztendőös gyermeknek”, minek árát 40 dénárban limitálták. Közismert, hogy a város lakossága a török kiűzést követően döntő többségben német ajkú volt. Részükre német származású mesterek készítették a kalapokat. Mindezt nemcsak a fent említett mester neve bizonyítja, hanem egy 1784-ből származó összeírás is, mely három kalapkészítőt említ (Franz Bunsil, Simon Veber, Stephan Kurz) kik valószínűleg a Palotavárosban laktak. A múlt század közepén 6 mester, ugyanennyi segéddel és öt tanonccal dolgozott, a városban. A kiegyezés idején számuk tovább nőtt (9 mester, 12 segéd, 9 inas).

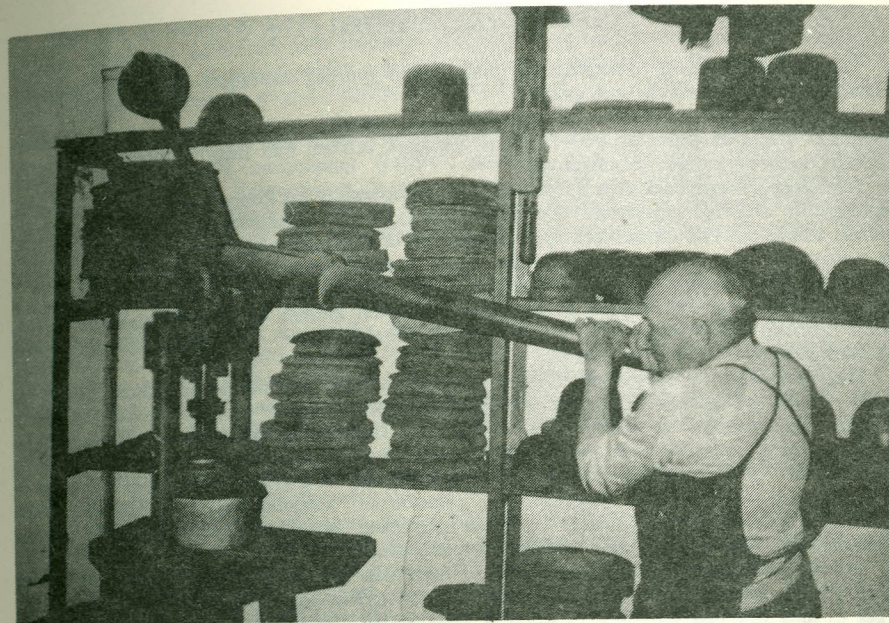
A gazdasági fejlődés idővel a céhes kereteket egyre inkább feszítette, így 1872-ben sor került a céhrendszer megszüntetésére. A kalaposok körében azonban az I. világháborúig igen erősen éltek a céhes hagyományok. A felszabadult legénynek szabadulása napján jelképes vándorlásra kellett indulnia Palotavárosban. Fehérvár egyik elismert kalapos dinasztájának tagja, Smohay Ferenc 1912-ben szabadult nagyapja, Rimaszombati József kalaposmester Sütő utcai műhelyében. Batyuval felszerelve jelképes vándorutat kellett tennie. „Nekem meg kellett kerülnöm a Sütő utcát, a Tolnai utcát egészen a Simor utcáig, ott visszafordultam a Boldogasszony téren (mai Piac tér), ez volt a képletes vándorlás. Megtettem, emlékszem, a városban a kijelölt útvonalat, és úgy mintha idegenbe mennék. A műhelybe visszamenve beköszöntem: „Herr Gott wiensch Glück zu Handwerk!” – és a munkaasztalra ráütöttem. A bent dolgozó segéd azt felelte rá: Hutmacher? A belépő segédnek azt kellett mondania, hogy: Já! Azután kezét fogták. Ez a beköszöntés azt jelentette, hogy elfogadták a legények maguk között. Ezután dőlt el, hogy ott tartott a mester vagy sem.”

A XIX. század második felétől tevékenykedett a Palotavárosban a Rimaszombati – Smohay kalaposcsalád, melynek az említettekén kívül Smohay János volt ismert mestere, aki a Simor utca 1. szám alatt dolgozott. A családból a mesterséget női ágon folytatta Nagy Mihályné, aki 1981-ig a Sütő utca 41. szám alatti műhelyében készített női kalapokat.

A városrészt másik híres, nagy mesterségbeli tudással rendelkező kalapos családja 1891-től tevékenykedik. Ekkor szabadult fel Dietrich Ede, akit halála után fia, István követett a műhelyben, mely előbb a Szömörce utcában volt, míg jelenleg a Csapó utca 16. szám alatt található. A két világháború közt még egy műhely dolgozott a városrészben, Horváth Jánosné, a Simor utcában.

A századfordulótól a kalapkészítésben a kisiparos termelői mód összekeveredett a nagyipari termelés munkaeszközeivel, eljárásaival. Az egyszerűnek tűnő kalapkészítés több, kellő ügyességet, gyorsaságot, szakmai ismeretet kívánó munkamozzanatból áll. Az I. világháborúig a birkagypajt, illetve a drágább nyúlzsört gyúrták össze nemezzé, hogy abból kalapot készítsenek. Az 1920-as évektől Budapestről vagy Bécsből szereztek be a szőtt *tompokat*, azaz egy-egy kalap számára gyárilag készített nemezdarabokat. A mesterek legelőször *stájfolták*, tehát keményítő anyaggal átítatták, majd gőzben megpuhítva nyújtották, s a fából készült formára húzták *ráplatózták*. *Hurpanglival*, formamadzaggal elszorították, így kialakult a karima. A száradást követően megtörtént a karima levasalása. A *visulás* a kalap tetejének a fényesítését, finomítását biztosította egy darab posztó vagy szivacs segítségével. A préseléssel a kívánt formát kapta meg a fejre való. A raszlizás a karima állását határozta meg. Ismételt visulás után körbenyírták a karimát, majd *staférozták*, béléssel, bőrrrel (izzasztóval), szalaggal látták el. Ez utóbbi a mester feleségének kezűgyességét igényelte.

A főbb mozzanataiban áttekintett munkafolyamat a kalapostól jelentős fizikai erőt is megkívánt, bár az emberi munkaerőt idővel igyekeztek géppel helyettesíteni (stájfológép, présgép, visulógép).



15. ábra. Dietrich István kalapos a présgéppel, 1980. Gelencsér József felvétele.

A mesterségbeli tudáshoz hozzátartozott a vevők igényének ismerete is. A városi lakosságra figyelemmel, követni kellett a Budapestről diktált divatirányzatokat (párizsi, gavallér, Eduárd kalapok), míg a parasztságnál a tájanként, sőt falunként eltérő hagyományos viseletet kellett számon tartani (fehérvári, jení, móri kalap).

A zárt falusi közösségek felbomlásáig a parasztember számára a kalap elmaradhatatlan kellék volt. Mindig a fején hordta, csak étkezésnél, templomban vagy más megbecsült helyen vette le belépéskor. Üdvözlésnél sem emelte meg, hanem csak ujjával billentett rajta. Még alvás közben sem mindig vált meg tőle, a nyári munka szünetiben alatta szunyókált. Ilyen fokú használat mellett természetes, hogy szinte évente vettek egy-egy kalapot.

A kereslet kielégítésére Dietrich István nemcsak a Piac téri üzletében árusított, hanem rendszeresen felkereste a környék vásárait is. Martonvásártól Kisbérig ismertek voltak kalapjai, leginkább Pátkán, Lovasberényben, Mórton, Bakonycseryén, Sárbogárdon, de eljutott Erzsibe, Adonyba, Válba, Balatonfőkajárra is. Egy-egy ismerős cipésszel együtt fogadott lovasfuvar, mely a vásároló helyre szállította a két ládába rakott mintegy 350–400 darab kalapot. Minden helységbe olyan kalapot vitt, ami ott elfogadott, szokásos volt. Voltak vásárok, melyekre már éjfél tájt el kellett indulni, hogy reggel hétre odaérjenek. „Az iparosok szakma szerint sort alkottak. A sátorozást nyolc óránál előbb nem kezdték. Felépítették a sátrat, megreggeliztek, s kilenc órára kipakoltak. Mind a heten-nyolcan, ahány kalapos volt. Minden egyszerre ment, egyik a másikat nem előzte meg. Kilenc órától a vásár tartott délig, fél kettőig. Húsvétkor és pünkösdkor vették legjobban a kalapokat. Délben megint elkezdünk pakolni, és elindultunk haza.”

A kismesterségek a technikai fejlődés, a gyáripar térhódítása miatt fokozatosan háttérbe szorultak, elhaltak. A fehérvári kalaposoknak azonban kiváló termékeikre figyelemmel csak életkoruk jelenti az igazi vetélytársat. Idős kora miatt a városrészt utolsó kalaposmestere, Dietrich István, 1972 óta már csak javítást végez.

Gelencsér József

KÉKFESTŐGYÁR A PALOTAI ÚTON

Palotavárosban állott Székesfehérvár első, igazán gyárnak nevezhető üzeme, a Felmayer család kékfestő és kartonnyomó gyára.

A kékfestés a kelmefestő mesterség egyik ága, speciális technikája. A mesterség különválásának alapja az Indiából a XVI. század második felében már nagy tömegben, gyarmatárúként behozott indigó használata volt.

Az indigó felhasználása előtt a festőcsüllogtet természetű kelmefestők alapanyagául. A legnagyobb csüllogtermesztésre berendezkedett birtokok Szászországban és Thüringiában voltak, s ezek a XVII. században súlyos válságba kerültek a jobb minőségű, szebb, jól mosható és tartós kék szint adó indigó térhódítása miatt. Érthető módon tiltakoztak tehát az indigó behozatala és versenye miatt a csüllogtermelők, és az ezzel a technológiával dolgozó kelmefestők Nyugat-Európa szerte. Az indigóval festett kelmék és az új formakincs divatja ellen azonban hiába tiltakoztak a csődbejutott versenytársak, és az indigóimportot tiltó államok törvényei. Az indigó győzött.

Magyarországra a mesterség Nyugat-Európából idevándorolt mesterekkel került a XVII–XVIII. században. Kezdetben a protestánsüldözések miatt vándoroltak ide, hiszen a Magyar Királyságban az 1608. évi törvények szabad vallásgyakorlatot biztosított a protestánsok számára. Később, főként a XVIII. században ide menekültek – elsősorban német területekről – azok a mesterek is, akiket a manufaktúrák és a gyárak nyomasztó konkurrenciája űzött el lakóhelyükről. A kékfestő – „Blaufärber” kifejezés csak a XVIII. században jelent meg nálunk. Addig a „tinctör”, „Färber”, „Drucker” és más kifejezések még nem csupán a kékfestőket, hanem általában a textilfestőket jelölték.

A kékfestőmesterség terjedésére jellemző, hogy már 1765-ben alakult Pozsonyban kékfestő fő-céh, amelynek szinte országos hatóköre volt; Kőszeg, Pápa, Győr, Székesfehérvár, Tata és még sok más település mesterei is idetartoztak. 1828-ban Pesten, 1835-ben pedig Budán alakult újabb fő-céh.

A mesterek legsűrűbben a nemzetiségi vidékeken telepedtek meg, ugyanis ekkor még elsősorban a német származású telepések igényeinek kielégítésére termeltek. A német nyelvterületről ide érkezett polgárosultabb lakosság hozta magával, lakáskultúrájával, viseletének darabjaival ezt az ízlést. A kékfestő anyagok később nemcsak a németajkú lakosság körében terjedtek el, hanem általában a parasztság körében lettek népszerűek.

A XVIII. század óta Székesfehérvár életében is jelentős szerepet játszott a kékfestő mesterség. Az 1773-as összeírásban egy mester és egy legény szerepelt „tinctores” elnevezéssel. 1784-ben három „főtör” mester dolgozott a városban.

1834-ben vették fel a polgárok sorába a veszprémi születésű Sáfrán József kékfestőt. Sáfrán övegét, Mutz Juliánát vette feleségül a szegedi származású Felmayer István. A kis kékfestő műhely a mostani Kolorit gyár kapujával szemben állt. Felmayer 200 tallérnyi költséggel megnagyobbította a régi műhelyt, de az első évtizedekben még gépek nélkül, kézi erővel, 10–15 munkással termelt.

A kézi üzem termelési eljárása lényegében a napjainkban újra működő kisműhelyek technikájában él tovább. Lényege, hogy a fehér vászonra körtefából faragott, vagy rézszögekkel és drótokkal kivert mintákkal, dúcokkal szigetelő masszát nyomtak és megszáritották. A keretekre feszített előnyomott anyagot az úgynevezett *kipákba*, festőkutakba merítették. A kutakban volt az indigóalapú lé. Ebbe a lébe a felfüggesztett anyagot többször belemerítették és kiemelték, majd száradni hagyták. Ekkor ment végbe az indigó oxidációja, így alakult ki a híres kék szín. A mintát kialakító szigetelő masszát savas fürdőben leoldották, így ezen a helyen az anyag fehér maradt.

Ez az alapeljárás az idők folyamán különböző vegyi folyamatok közbeiktatásával változott, így a minták színezhetőek lettek: világoskékre, sárgára, narancsszínűre, zöldre és pirosra. A Felmayer-cég a budai Goldberger-gyár mellett azon kevés textilüzem közé tartozott, amely jelentős bővítésekkel és beruházásokkal tartani tudta magát a hazai és a nemzetközi versenyben; gőzgépekkel, szárítókkal és nyomógépekkel növelni tudta termelését.

Az eredeti telephely szomszédságában levő házakat és kerteket fokozatosan megvásárolták (Palotai út 3, 5, 9.), új emeletes szárítót építettek. 1862-re 50–60 munkással dolgoztak. 1866-tól gőzgépek erejére rendezkedtek be, s a nagyteljesítményű gőz erőgépekre több új nyomógépet építettek. 1870-re 8 nyomógéppel és 100 alkalmazottal dolgoztak.

1890-től, id. Felmayer István halálától kezdve két fia, István és Károly vezette tovább a gyárat. Ekkortájt bővítették kétemeletessé a főtéren levő lakóházukat irodával, üzlettel és hajtógató üzemmel. A század végére a gyártás már olyan méreteket öltött, hogy Kelet-Indiában földeket béreltek és maguk természettték az indigót. Calcuttában is képviselője volt a cégnek.

1881-ben új találmány lendítette fel a kékfestőipart. Bayer, müncheni vegyész feltalálta az indigót helyettesíthető mesterséges festéket, amelyet nagy tömegben sokkal olcsóbban lehetett előállítani. A Felmayer-cég is hamarosan áttért az új festékre, így termékei még piacképesebbek lettek. Wekerle Sándor Az Osztrák Magyar Monarchia Írásban és Képen című munkájában írta: „Egyedül egy székesfehérvári hírneves nagy kékfestőgyár képes áruival külföldön is versenyezni.”

A Felmayer-fivérek korán meghaltak. Utánuk a két özvegy vezette egy ideig a gyárat, majd 1898-ban az osztrák Neunkirchener Nyomógyár Részvénytársaság vásárolta meg tőlük. A gyár századunk elején exportált Ausztriába, Németországba, Belgiumba, a Balkánra sőt Afrikába és Amerikába is. 1900-ban 300 munkást foglalkoztatott, ekkor 8 millió méter anyagot festettek és nyomtak. A gyár 1927-ben a Wiener Bankverein tulajdonába ment át. A bank nagyarányú és nyomtak. A gyár 1927-ben a Wiener Bankverein tulajdonába ment át. A bank nagyarányú és nyomtak. A gyár 1927-ben a Wiener Bankverein tulajdonába ment át. A bank nagyarányú és nyomtak. A gyár 1927-ben a Wiener Bankverein tulajdonába ment át. A bank nagyarányú és nyomtak.

A II. világháború közeledtével a termelés fokozatosan visszaesett, újabb fellendülése már csak a felszabadulás után következett be.

A város másik kékfestő műhelyét Montskó Flórián alapította különválva a Felmayer-gyártól. Montskó 1860-ban szabadult fel Ólublón. A Felmayer-gyárban dolgozott 1872-ig, majd önálló műhelyében termelt és átvette Felmayerék vásározó tevékenységét. 10–15 munkással és 2–3 vásározó lánnyal dolgozott. Fejér megyében nagyon kedvelték a Montskó-féle anyagokat. A fejkendőknél alkalmazott tűzpiros szín Montskóék specialitása volt, rajtuk kívül igen kevesen tudták.

Ma az István király Múzeum őrzi az országos viszonylatban is jelentős fehérvári kékfestőipar tárgyi emlékeit: a Felmayer- és Montskó-cég kékfestő nyomóúcait, a rézmintájú *fordruckokat* és a fából faragott *passereket*.

Demeter Zsófia

KELMEFESTŐK

Székesfehérvár–Palotaváros csatornáival nem csupán a kékfestő-, bőrkikészítő- és posztóipart, hanem az ugyancsak vízigényes kelmefestést-vegyszerkészítést is területéhez vonzotta. Ezzel magyarázhatjuk, hogy 1930-ban Székesfehérvár valamennyi, szám szerint öt kelmefestő- és vegyszerkészítő üzeme ebben a városrészben működött: Rehorska Vilmosé a Tobak, Aposztolovits Miklósa a Tolnai, Lázár Jánosé a Simor (ma Piac tér), Maizer Istváné a Palotai utcában, Brajnovics Lajosé a Vargacsatornaparton. Közülük napjainkban már csak kettő működik a Palotai úton a Székesfehérvári Patyolat Vállalat, a Tobak utcában a szovjet hadsereg üzemeként.

Talán nem is gondoljuk, hogy a kelmefestő-vegyszerkészítő szakma művelői Székesfehérváron komoly felkészültségű, gyakran külföldön tapasztalatokat szerző, már századunk első felében üzemszerűen termelő iparosok voltak. Aposztolovits Miklós 1912-ben szabadult fel Székesfehérváron. Mint segéd a nagyobb hazai városokban és Franciaországban dolgozott 14 éven keresztül. Üzemét 1924-ben nyitotta meg. Lázár János Szatmárnémetiben szabadult fel 1906-ban. Segédként Budapesten, Aradon, Kolozsváron dolgozott. Székesfehérváron 1927-ben alapította üzemét. Brajnovics Lajos 1924-ben Fehérváron szerzett segédlevelet, majd Budapest előkelő vállalatainál és gyáraiban első segéd és festő mesteri minőségben dolgozott. 1930-ban lett önálló Székesfehérváron.

A mai Palotai úti Patyolat-üzem elődjének tulajdonosa, Maizer István is Székesfehérváron tanulta mesterségét, 1916-ban szabadult fel. Üzemét 1919-ben alapította. A Palotai úti üzemen kívül a Nádor (ma Március 15.) utcában üzlete, felvevőhelye is volt. Az 1930-as években 1 segédet, 1 tanoncot és 6–8 vasalónót foglalkoztatott villanymotorral felszerelt üzemében.

kerítés magasságától, lyukbőségétől függően eltérő jellemzőkkel rendelkező fonatot tudtak készíteni.

A mezőgazdaság szocializálásával a szitakészítés egyértelműen háttérbe szorult, napjainkban pedig teljesen elhalt a drótkerítés készítése mellett.

Gelencsér József

PALOTAVÁROSI KERTÉSZKEDÉS

A palotavárosi kertművelés, s annak jelentős részét képező zöldségtermesztés fő területének a Rác-, kisebb mértékben a Selyem-, Sziget-, Jancsár-, és Tolnai utcák Sárrét felé eső kertjeit tekinthetjük. Legalkalmasabb és legnagyobb (3000–4000 m²-es) telkek a Rác utcában voltak. Az utcafronti lakóépületekhez képest a kertek mélyebben fekvettek. Az esés fokozatos volt, de a telkek két vége közt elérte a 3–4 métert is.

Fényes Elek statisztikai munkájában a múlt század közepén Székesfehérvárral kapcsolatban megemlíti, hogy „a csatornák mentiben gyönyörű zöldséges kerteket láthatni... országos vásárai fő kép szarvasmarhára és lovakra nagyfontosságúak, valamint hüvelyes veteményeket még messzebb vidékiek is itt szoktak vásárolni.” Kiemeli azt is, hogy a megyén belül „zöldség-termesztéssel főképp a fehérvári kertészek foglalatostkodnak.” Fél évszázaddal később Wekerle Sándor elismerően írja: „A Sárvíz mentén elterülő lapályokon dúsan tenyésznek a zöldségfélék, s általában a kerti vetemények. Nemcsak a helyi szükséglet nyer itt teljes kielégítést, hanem tetemes az a mennyiség is, mely más piacokra, főleg a fővárosba kerül. A lakóknak az a része is, mely kereskedelemmel vagy iparral foglalkozik, sőt az értelmiséghez tartozók is nagyon szeretik a kertészkedést, s az állandóan ott lakó családok nagy részének, ha nincs egyéb gazdasága, meg van a maga konyhakertje, vagy kerti gazdaságra is alkalmas rétje.”

A palotavárosi, főképp mezőgazdasági foglalkozású kertészkedők folyamatosan fennmaradó életvitelét az 1959-es tudósítás is jól tükrözi: „Palotaváros... a város széle itt is falusias jellegű. A Sárrét felé húzódó rétek mentén csűrök, istállók, szalmakazlak jelzik a tényleges város határát.”

A palotavárosi kertészkedés családi hagyományokon alapult, s az ismereteket elsősorban az asszonyok örökítették. A számontartott kertészcsaládok a Mohai, Vajda, Máté, Ródai, Viniczai, Bognár, Cs. Horváth, Cs. Nagy, Lencsés, Csikós, Jankovics, Máli és Tiringi voltak. Munkájuk során alkalmazkodtak a sajátos talajviszonyokhoz; a földet nagymértékben kihasználva, az alapvető élelmiszerekből nagymennyiségben, jó minőségű árut termeltek. Az értékesítésre a közeli piac biztosított lehetőséget.

A termesztett növények skálája igen széles, de elsősorban zöldség-, és salátatermesztés folyt. Az előbbin belül kiemelkedő szerep jutott a zellernek. Emellett megtermelték mindazt, amire a háztartásban szükség volt, illetve amit értékesíteni tudtak (hagyma, csemegekukorica, cékla, torma, karalábé, sütőtök, káposzta, retek stb.).

A kert megművelése hagyományosnak tekinthető, az utóbbi ötven év is alig hozott változást. A modern agrokultúra, a műtrágyák, a mezőgazdasági kisgépek igazán nem honosodtak meg. Különösebben nem érintette a kertészkedést a nagyüzemi gazdálkodás létrejötte sem.

A kertészkedő parasztcsaládok a növényekkel kapcsolatos valamennyi munkamozzanatot maguk végezték, az ahhoz szükséges ismeretekkel rendelkeztek. Így biztosak lehettek abban, hogy valamennyi művelet elvégzése helyesen történt; másrészt azonban haszonra tehettek szert. Az asszonyok maguk *fojták* a szükséges magot. A kereskedők közül főleg a budapesti Mautner-cégben bíztak, némely magvakat attól szereztek be.

Érdemes követni a kertnek sokszor felét elfoglaló zeller sorsát. A magot a tél vége felé a szobában csíráztatták. A kert magasabb részén található palántás kertben nevelték tovább, melyet alaposan előkészítettek lótrágyával és vakondtúrásos földdel. A József naptól emelkedő palántákat május elseje körül ültették ki a kertbe, amint a magas talajvíz visszahúzódott. Előtte kézi erővel fölásták, (az 1930-as évektől lóval fölszántották) a földet. Speciális gereblyével egyengették el: 50 cm hosszú akácfába 160-as enyhén meggörbített, négyzetes szegeket vertek, nyelet tettek rá. Az így készített gereblye 5–6 cm mélyre megy az összeálló nedves földbe. A zeller palántázása napokon keresztül kora reggeltől késő estig



16. ábra. Csurgai Horváth Ferencné a Rác utcai kertben termesztett zöldségét árusítja a fehérvári piacon, 1981. Gelencsér József felvétele.

tartott, hogy kertenként több ezer darab kerüljön a talajba. A gyorsabb kezű *palántázó asszonyok* napszámmért végezték a munkát. A palántázást követően hatszor-hétszer is kapálták, hogy érskor, november elején több mázsát emeljenek ki. Csaknem minden munkamozzanat a nőkre várt, kivéve a szedést, melyet a férfiak végeztek ásóval. Az asszonyok megtisztították, *levelezték* a növényeket. A kert magasabban fekvő részén raktározták el oly módon, hogy szorosan egymás mellé rakva visszatemették a földbe, s vastagon betakarták zellerzölddel, szalmával, földdel. Ilyen módon néhány fok hideget bírt ki a növény anélkül, hogy levelei elfonnyadtak volna. A téli hidegben a piacon zöld levelekkel megjelenő, nagy méretűre megnőtt zeller azután minden kínálatot fölülmúlt.

A kertészkedés során a földterület legteljesebb kihasználására törekedtek, minden négyzetmétert bevetettek, beültettek, megműveltek. A saláta mellett például teledugdozták az ágyást hagymával, mások sárgarépát vagy zöldséget raktak közé. A barázda mellé még csemegekukoricát is vetettek.

A kert a növények egymást követő gyors váltakozása miatt minden évszakban más képet mutatott. A viszonylag kis területen csak olyan növény termesztését tartották célszerűnek, amely hosszú időn át nem foglalt el nagy helyet. Ilyen oknál fogva nem lehetett itt megtalálni a kukoricát, a gabonaféléket és nagyobb mennyiségben a burgonyát sem.

A megtermelt árúk (értve ez alatt a palántákat is) értékesítése megrendelők részére, illetve piaci árusítással történt. A megrendelők a felszabadulás előtt helyi, illetve budapesti kereskedők voltak, de nagy szerep jutott a házhozzáállításnak is, mellyel a belvárosi jobb jövedelmű tisztviselői, kereskedők és iparos családokat látták el.

Nagyobbrészt azonban saját maguk a piacon adták el áruikat. Régebben különösen ragaszkodtak a piaci eladáshoz. Szerdai és szombati hetipiaci napokon reggel négytől délután kettőig is kint voltak. A család együttes munkával az előző napon már előkészítette az árut, amit kora reggel a férfiember tolt be a piacra: két-háromszorra *betragacsuta*. Egyes asszonyoknak szinte szükséglet lett az árusítás, észrevétlenül rabjai lettek. Távolmaradásukat még kevésbé jövedelmező napokon sem tudták elképzelni. Az árusítás télen is folyt, amikor az asszonyok a nagy hideg ellen *kudarival* (szoknya alá rakott fazék, amiben faszén izzott) védekeztek. Főleg a II. világháború előtt Veszprémben, Várpalotára is jártak árulni. Négyen-ötven fogadtak egy fuvarost, aki elvitte a zöldséget a bányászok, ipari munkások lakta, kevésbé termékeny vidékre.

A palotavárosiak a város zöldséggeltetésében igen jelentős szerepet tölthettek be. Jó minőségű árúk megbízható termelői, szállítói voltak.

A kert a családok számára annyi jövedelmet biztosított, amennyit egy idénymunkás keresett a két világháború között. A család élelmiszerellátását emellett szintén a kert biztosította. Amit termeltek, abból kivétel nélkül fogyasztottak is. Meg kell említeni, hogy a parasztcsaládok mellett iparos, illetve alkalmazotti területekre tartozók is kertészkedtek, de ezek értékesítésre csak kisebb mennyiségben termeltek.

Székesfehérvár és környékének zöldségellátásában jelentős, azon túlmenő területeken pedig esetenként tölthetett be szerepet Palotaváros-Rácváros kertgazdálkodása. Zeller és saláta-termesztése éppen olyan rangos volt, mint a cecei, abai paprika, a csóri, csurgói, balinkai káposzta, a pákozdi paradicsom, az alapi dohány, a perkátai és velegi torma vagy a sukorói cseresznye.

Gelencsér József

A RÁCOK SZÉKESFEHÉRVÁRON

A magyarországi délszláv nemzetiség különböző csoportjainak szinte mindegyikét illeték hosszú itteni történetük folyamán a rác megnevezéssel. Mai szóhasználatunkban a rác, Rácváros, Rác templom nevek már egyértelműen Magyarország délszláv népcsoportja szerb nemzetiségű lakóit, azok lakóhelyét, illetve görögkeleti (pravoszláv) vallású templomát jelzik.

A rácok magyarországi történetét a középkori Európa hatalmi viszonyait formáló oszmán török hatalom felemelkedése, majd évszázadok múltán hanyatlása alakította. Ez volt az az erő, amelynek növekedésével és Európába való betörésével (1354-ben) először a Balkán félsziget államai, majd a század végére Magyarország déli határvidékei is veszélybe kerültek. A szerbek állami berendezkedése, életformája és vallása egyszerre került szembe a török hódítókéval; más kiút nem volt számukra, mint tömegesen menekülni Észak felé, Magyarországon déli határkörzetébe. Többségük a határvidékeken telepedett le, kézműveseik és kereskedőik viszont a városokba igyekeztek a jobb megélhetés reményében. Így erősödött és vált a szerbek magyarországi központjává először a Csepel sziget (Ráckeve) és tágabb környezete, majd Szentendre.

Mátyás király uralkodása idejére a szerbek Magyarország területén már több százezeren laktak. Az áttelepedett szerb katonák igen tevékeny részt vállaltak a török elleni harcokban, portyákban, rajtaütésekben. Ha török területre törtek be a taktikához az is hozzátartozott, hogy visszafelé nagyobb szerb csoportot hoztak magukkal a fegyverek védelme alatt. Kinizsi Pál 1481-ben egyetlen hadjáratából ötvenzer szerbet hozott át és telepített le Magyarországon délvídekén.

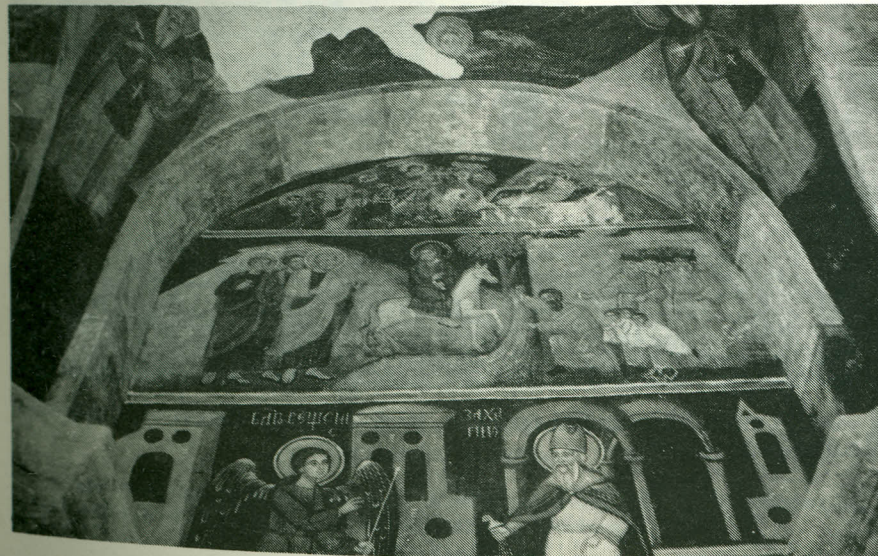
A török hódítással érkezett egy újabb szerb csoport 1543-ban. A török hadviselés és berendezkedés sajátossága volt, hogy a már egy évszázaddal korábban leigázott balkáni lakosságot igen nagy számban sorozták be a török katonai ranglétra alacsonyabb fokát jelentő

segédcsoportokba. A hódítás megszilárdulásával párhuzamosan pedig már ezek a segédcsoportok adták a török helyőrségek döntő részét. Ilyen segédcsoportok voltak a könnyű fegyverzetű lovasság, a köznyelvi kifejezéssé vált nevű martalóc csapat és a gyalogság, az azabok csapata. Ezek reguláris, zsoldos egységek voltak. Ezt a reguláris haderőt követték a balkáni népek nagy tömegei, a gyorsan mozgó, portyázó, úgynevezett „szabad martalóc” csoport; ők semmilyen zsoldot nem kaptak, „fizetségük” a szabad rablás lehetősége volt. A kóborló szabad martalócok rémtettei, fosztogatásai miatt alakult ki nyelvünkben a martalóc kifejezés „rabló, pusztító” értelme.

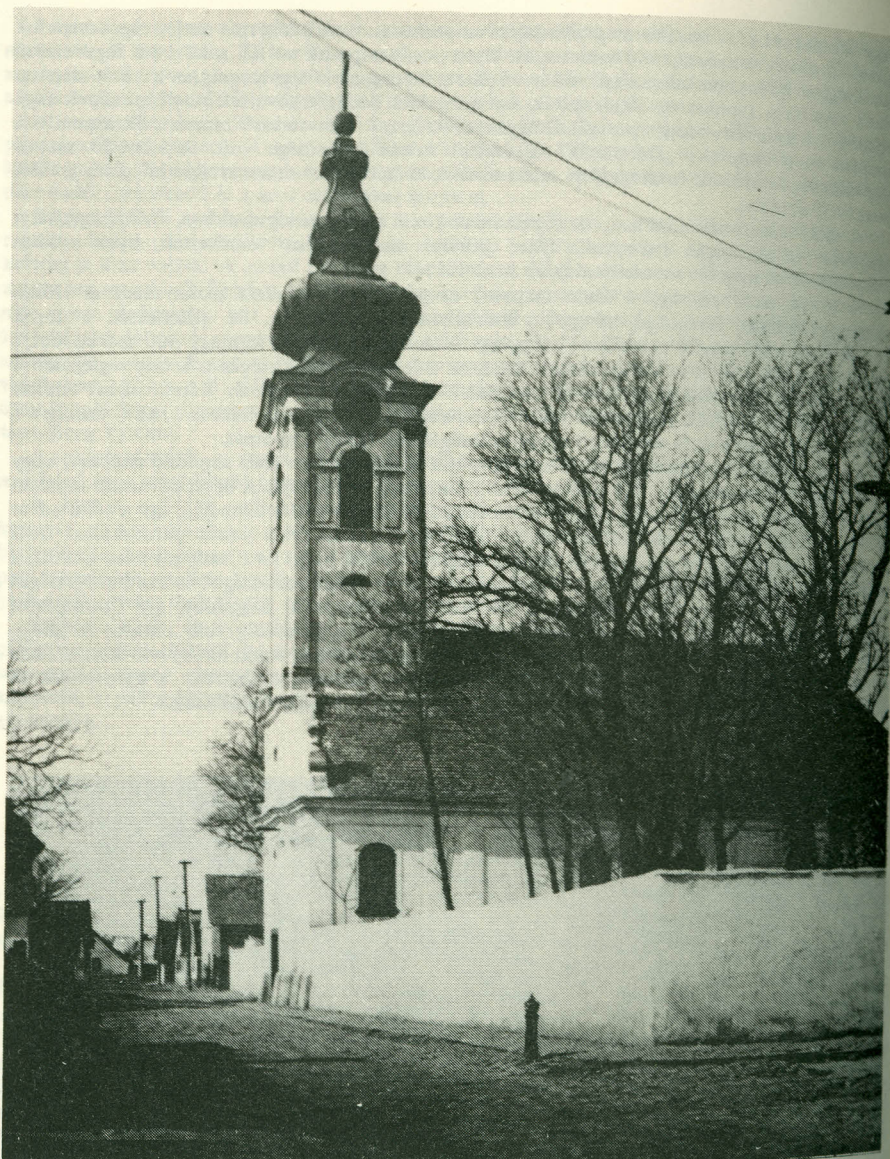
A zsoldos katonák közé szegődött balkániaiak közül a magyar végvárokban, Habsburg királyi zsoldban is számosan harcoltak. Őket „királyi martalócként” említették, ilyen módon különböztetve meg őket a török oldalon harcolóktól.

A török zsoldban vagy a török csapatok árnyékában Fehérvárra került rációk az erősen megfogyatkozott lakosság nyugati külvárosban telepedtek le, ők jelentették a török helyőrség zömét másfél századon át. Egy-egy összeírás alkalmával mintegy 500 martalócot, s ugyancsak 500 körüli számú gyalogost találunk a fehérvári helyőrségben. Sokan véglegesen is itt maradtak. Az 1601-ben készült metszetek Székesfehérváron már Rácvárosként említik lakóhelyüket. A török megszállás alóli felszabadulást követő összeírásban (1688) ezeknek a letelepedett rációknak és szervezett egyházközségüknek találjuk nyomát.

1686. Buda visszafoglalása azzal kecsgette a török hatalom alatt szinylődő népeket, hogy a Habsburg hatalom most már sikerrel veszi fel a harcot a törökkel. A bécsi udvarnak azonban segítségre volt szüksége, arra, hogy a törököket a Balkánon hátba támadják. Így a bécsi udvar az eredeti lakóhelyén maradt szerbséget 1690-ben, Csarnojevics Arzén patriárkához írott levelében harcba szólította a török ellen, megígérve nekik, hogy ha a hadjárat nem sikerül, a török bosszúja elől Magyarországra költözhetnek, s ott vallásszabadságot és tizedmentességet élveznek. A hadjárat nem sikerült, a törökök visszafoglalták Belgrádot, így Csarnojevics patriárka mintegy 37 000 család élén 1690 nyarán Magyarország felé indult. A „nagy költözés” katonáskodó és földművelő népségét egy tömbben, a déli határvidéken, a Tisza és a Maros vidékén telepítették le. Kisebb részük azonban, elsősorban a kereskedők és iparosok azokba a városokba igyekeztek, ahol már szerb közösséget találhattak.



17. ábra. Virágvasárnapi jelenet a Rác templom falképén, 1982. Lukács László felvétele.



18. ábra. A székesfehérvári Rác templom, 1930. Gelencsér Ferenc reprodukciója Tóth Károly felvételéről.

A székesfehérváriak ügyeinek intézésére Csarnojevics patriárka különös gondot fordított: az első kinevezett püspökök között találjuk Jęftemije Popovity, budai és székesfehérvári püspököt is. Ettől kezdve fokozatosan emelkedett a fehérvári rácok száma, de a csúcspontnak tekinthető 1777-es adat is csak 300 rácot említ. Ettől kezdve a mai napig már fogyott a számuk, 1940-ben hatvanöten voltak, s ma már a Rác utcában egyetlen személy, Csikós Danica tartja magát rác eredetűnek.

A fehérvári rácok nyelvi asszimilációja már a XIX. században befejeződött. 1812 és 1848 között a szerb iskolában már nyilván nem szerbül tanítottak, hiszen már nem pravoszláv vallású, magyar gyerekek is tanultak itt.

A Rác város megkülönböztető nevet ez a terület tehát azért kapta, mert elsősorban itt laktak a rácok, különösen az iparosok és a földművesek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy itt csak rácok laktak volna. A lakók többsége a XIX. század végén már magyar iparosokból és parasztokból, később gyári munkásokból állt. Szerbek sem csak a Rác városban éltek; a közülük kikerült hivatalnokok és módosabb kereskedők, iparosok igyekeztek a Belvárosban ingatlant szerezni és oda beköltözni.

A szerbek között foglalkozásuk szerint a kereskedők voltak túlsúlyban a XVII. század végétől a XIX. század közepéig. Utánuk a földművesek következtek. A XIX. század végén ez a két foglalkozási ág kiegyenlítődött. Mindenkor ezek alatt maradt az iparosok és a hivatalnokok száma.

Demeter Zsófia

NÉPSZOKÁSOK A PALOTAVÁROSBAN

Az évszázadok során kialakult népszokások a paraszti közösségek munkavégzését, viselkedését, gondolkodását, a hétköznapi és ünnepek rendszerét, tartalmát szabályozták. Az utódokra hagyományként átöröklődött szokások biztosították a közösség életrendjében az egyöntetűséget. A szokások rendszeréből az ünnepekhez kapcsolódókat kell kiemelni, melyek emelkedettebb hangulatban szembeűnő külsőségek, formák között zajlottak. A szokások ősi, pogánykori hagyományokat, mágikus eljárásokat, hiedelmeket éppen úgy magukban foglaltak, mint egyházi előírásokat, népiesedett egyházi gyakorlatot és a parasztság hosszú időn át összegyűjtött, letisztult tapasztalatait.

A palotavárosi népszokásokról beszélve elsősorban az itt élt, paraszti sorba tartozó, magyar nyelvű, katolikus lakosság ünnepi szokásaira kell gondolnunk, melyek egy része azonban az itteni iparos-kispolgári réteg körében is megtalálható volt. Az igazi gyakorló, ismerő, továbbörökítő azonban a parasztság volt.

A palotavárosi szokások szervesen beletartoznak a magyar, azon belül a dunántúli szokásrendszerbe. Székesfehérváron belül a palotavárosiak többek között szokásaik, hiedelmik révén is szorosan kapcsolódtak a város egész paraszti társadalmához, a kevés eltérő vonás mellett döntő volt az azonosság. A palotavárosiak természetesen rendelkeztek a többi városrész földműves lakóitól elhatároló öntudattal, megkülönböztető jegyekkel, de ezek inkább az anyagi kultúra terén mutatkoztak. A palotavárosiak élete, ezen belül szokásaik is, magukon viselték a városi hatást, a polgárosulás jellegét. Másrészt jelentős mértékben a laikus vallásosság, az egyházhoz (s különösen a ferences rendiekhez) kötődés hatotta át ünnepi szokásaik gyakorlását.

Az alábbiakban a teljességre törekvő igénye nélkül a palotavárosi magyarok néhány jellegzetes szokását, hiedelmét közöljük.

Téli hiedelem- és szokáskör

A téli ünnepkör első jelentős napja *Katalin* (november 25.) A városrészben ma is mondogatják az általánosan használt időjósítás valamelyik változatát:

„Ha Katalin kopog,
Karácsony locsog.
„Ha Katalin locsog,
Karácsony kopog.”

Rusztikusabb hatást keltenek az alábbi, Erzsébet naphoz (november 19.) is fűződő variánsok:

„Ha Kati kopog,
Böske lotyog.”
„Ha Böske lotyog,
Kati kopog.”
„Ha az egyik lotyog,
A másik kopog.”

A város centrumában, az István teremben az alsó- és palotavárosi parasztság ezen a napon tartotta a nagy eseménynek számító *Katalini bált*, melyre elsősorban az új párok, a farsangban összeházasodottak mentek.

November 30-a, *András nap*, mely egyben a szerelmi jóslás ideje. András apostol és vértanu napján a lányok 13 gombócot főztek, mindegyikbe egy-egy cédulát tettek, melyekre előbb férfineveket írtak. Úgy tartották, amelyik gombócot a víz utoljára veti fel, az tartalmazza a lány jövődöbelijének nevét. Mások egy pohárba 13 cédulát dobta, s abból emeltek ki Luca napjáig egyet-egyet. Amelyik legénynek neve utoljára maradt, arra lehetett férjként számítani.

András napjához legközelebb eső vasárnap a karácsonyig tartó *ádventi* időszak kezdete, melyben lakodalmat, bált nem tartottak, de az ádvemben végzett *tollfosztás* lehetőséget adott némi mulatozásra.

A *Nagytemplomnak*, régiesebb formájában *Öreg templomnak* nevezett székesegyházba hajnalonta misére, *rorátéra* jártak.

Ádvemben, de leginkább a karácsonyt megelőző héten volt a *bötlehemezés*. Az egy utcabeli fiúgyerekek, különösen a Rác utcaiak, négyen-öten a 10–12–14 éves korukból összeálltak, mentek *betlehemet köszönteni*, *betlehemet jártak*. Szegényebb földművelők, napszámosok, kisebb számban iparosok gyerekei közül kerültek ki. Járták a Palotavárost, esetenként az Alsóvárosba, a Széchenyi utcába is eljutottak. *Pakundekliből* vagy faládából készítették a *bötlehemet*, mely elől nyitott házat vagy istállót formáztak, benne jászol, szalma vagy széna, azon a kis Jézust jelképező szobrocska, alak vagy szentkép. A *betlehem* falára templomban kapott vagy üzletben vett szentképet, Máriát, Józsefet, bárányt, szamarat, csillagot ábrázoló képeket ragasztottak. Némelyik képet talpára is lehetett állítani. A *betlehemezők* közül rendszerint egy, *Szent Józsefként* vitte elől a csengőt, utána egy vagy kettő a *betlehemet*. Ez utóbbiak sokszor fehér ingbe, *angyalnak* öltöztek. Két-három bajszos, szakállas, botos, néha kifordított bundájú pásztor, közülük az egyik a *vén dade* vagy *vén dadó* tartozott még a csoporthoz. Mivel sok csoport alakult, különösen a század elelén nagy kutyaugatástól kísérve az egyik erre, a másik arra ment, egymás útját lehetőleg nem keresztelték, ki ide, ki oda szólt be. Ahol világosságot láttak, *beszóltak* vagy *becsöngettek*: „Szabad-e betlehemet köszönteni?” Engedélyre („Szabad”) bementek, ha ezt nem kapták meg, továbbálltak. Egyes csoportok csak énekeltek, másiak Jézus születéséről dramatikus játékot adtak elő, amit az idősebbektől vagy a templomban tanultak. Végezetül boldog karácsonyi ünnepeket kívántak az egész háznak, amiért általában pénzt kaptak. Az utolsó *betlehemezők* a II. világháború után néhány évvel jártak, de a szokásnak már a felszabadulás előtt adományszerző jellege lett.

Napjainkban az egyik legelterjedtebb népszokás december 6-hoz, Szent Miklós püspök, cseh eredetű szóval *Mikulás napjához* fűződik. Az osztrák kapcsolatokra utaló, városi eredetű újabb keletű *ajándékozást* a legidősebb korosztály, emlékezete szerint, már gyerekként megismerte. Az ablakba tett, kifényesített cipőkbe azonban a sok gyerek miatt kevés cukor, kicsi mikulásfigura jutott.

A magyar paraszti hagyományok sorába tartozik az, ahogyan a gyerekek mentek *Mikulás köszönteni*. A 8–10 év körüliek párosával, vagy hárman-négyen összeállva, bekenve, bajszot, szakállt ragasztva, láncsal járták a városrészt. Pár mondatukért némelyik helyen kaptak valamit, de sokszor csak a gyerekeket ijesztgették, így a felnőttek elzavarták őket.

A parasztember nagymértékben függött a természettől. Az elkövetkezendő időszak, adott esetben az új esztendő rejtelmait, a természeti erők viselkedését ezért igyekezett előre kifürkészni, egyben befolyásolni, hogy minél nagyobb termést, állatszaporulatot biztosítson magának.

Luca (december 13.) a jövő évre vonatkozó időjósító nap. December 13-tól karácsonyig figyelték, hogy melyik napon milyen idő volt, (esett, vagy sem, hideg vagy melegebb volt, stb.) s azt várták a következő esztendő hónapjaiban.

Tilalmak és előírások biztosították a baromfitartás hasznát. Lucakor a házból nem volt szabad semmit kiadni, de sokan elkérték mástól a mosogatóruhát, így *mezbabonázták* a tyúkokat. Varrási tilalom volt, hogy „be ne vargyák a tyúkok seggét”. Ha valaki elővette a tüt, már megszdíták. A mai legidősebb korosztály szülei, nagyszülei kora reggel még az ólban, kieresztés előtt füstös bottal megpiszkálták, *mezglucázták* a tyúkokat, hogy sokat tojjanak. Mások hasonló célból *sóprúval cirógatták* meg a baromfiakat.

A *Luca székét* karácsonyig darabonként állították össze, naponta csinálva rajta valamennyit. Az éjféle misén ráülve a készítő megláthatta, hogy ki a boszorkány a templomban lévő közt. Lucakor tányéron megkezdtek a búza csíráztatását is, hogy karácsonykor diszként az ablakba vagy a templomban a betlehemi jászol két oldalára tegyék.

A városrészben *karácsony* (december 25–26.) a legnagyobb ünnepnek számított. A készülődés, elsősorban az asszonyok részéről már előző nap elkezdődött. *Szenteste* együtt volt a család, mindenki, még a gyerekek is ünneplőbe öltöztek, csendben, áhítattal vártak. Az asztalt fehér abrosszal terítették le, alá eredendően mágikus céllal egy határ búzát öntöttek, amit elsimítottak. Később erre került a karácsonyfa. Karácsony napját illetve a karácsonyi vacsorát egyrészt a böjtös ételek, másrészt a gazdag étrend kettőssége jellemezte. December 24-én húst nem ettek, a vacsorának is böjtös jellege volt, de bőven került étel az asztalra. Elmaradhatatlan volt a *tőtött káposzta*, a *diós és mákos kalács*.

A szenteste kezdetét haragszó nem jelezte, de amint szürkülni kezdett, már *durrogatott* a *tehenes* és a *kondás*. Az állattartó gazdához mentek *köszönteni*, mely után egy kis étellel, még inkább borral kínálták őket, de volt akitől pénzt kaptak. Amelyik pásztornak az est folyamán nem sikerült felkeresni minden házat, az elfelezte, a másik részhez *újévre* ment.

Az est folyamán díszítették föl az ünnep nélkülözhetetlen kellékének számító *karácsonyfát*. A századfordulón született nemzedék gyerekkorában már minden háznál állítottak fát. *Az éjféle miséig* az országos gyakorlatnak megfelelően *dióba kártyáztak*. Misére a *barátokhoz* (a ferences rendiek templomába) igyekeztek, mely karácsonykor zsúfolásig megtelt. Miséről hazaérkezve kocsonyát fogyasztottak, mivel a böjt letelt.

Két karácson között, tehát újévig különösebb munkát nem végeztek, de nem is nagyon adódott, kivéve a disznótorokat.

Újév (január 1.) napján, akár a téli ünnepkör egész időszakában szóval, cselekedettel a jövő évi bőséget kívánták elérni. A gyerekek pár fillérért verset mondtak, köszöntöttek, a férfiak a rokonságon belül kívántak boldog újévet. Az asszonyok, leányok vigyáztak, hogy ők ne kívánjanak, mivel nem hoztak volna szerencsét.

Vízkereszt (január 6.) az egyház egyik legrégebbi ünnepe, a vízszentelés napja. A palotavárosiak a barátoknál megszentelt vizet üvegben vitték haza, mindig tartottak otthon belőle. Az első szoba ajtaja mellett a falra erősítették fel a legtöbbször búcsúban vett *szentöltvíztartót*, melynek mindig tele kellett lenni. A kísértő halott ellen a szoba négy sarkába ilyen vízből hintettek; s ha az állatnak valami baja támadt, szintén ebből kapott. A vizen kívül régen a tömjént is ekkor szentelték, mely gyakorlatból fejlődött ki az emberi hajlékok megszentelése. A Palotavárosba külön hívásra jött a pap házat szentelni.

Az 1920-as évek elején még élt a háromkirály-járás szokása: a gyerekek kirugatható csillaggal házról-házra járva köszöntöttek. Vízkeresztkor bontották le a karácsonyfát, melyet kitétek vagy eltűzeltek.

Gyertyaszentelőkor (február 2.) vitték a *Nagytemplomba* a mézeskalácsosok sátránál vásárolt gyertyákat *szentítetni*. Aki falra kívánta akasztani, nagyobb, szebbet vett. A kisebbeket szekrényben tartották. Ha a családban beteg volt, ezekből gyújtottak, hogy meggyógyuljon; ha pedig meghalt, akkor azért. Gyertyaszentelő időjósító nap is volt, nem csak a paraszti élettől távolabb eső, téli álmából felébredő medve kapcsán, hanem azt is figyelték, hogy a 10 órai misén a nap az oltárnál éri-e a papot. Ha igen, akkor még hófúvásra kellett számítani.

A vízkeresztől hamvazószerdáig terjedő időszak, a *farsang* a Palotavárosban is a mulatságok, lakodalmak ideje volt. A legények összeszedték a környékbeli lányokat, *megszánkoztatták* őket. A szánkozás a mindkét nembeli fiatalok ismerkedési, szórakozási lehetősége volt. Az öreghegyi vagy szászréti pincékben rendezett mulatozás résztvevői viszont csaknem kizárólag a legények voltak.

A táncalkalmak legkésőbb megjelenő formája a polgárság közvetítésével elterjedt bál volt. A fehérvári parasztság életében nagy jelentőséggel bíró *batyubálok* a farsang végére estek. Az alsó- és palotavárosiak közösen *farsangvasárnap*, a felsővárosiak előtte egy héttel tartották

bájlukat. Az előbbi *farsangutóji*, a másikat *gazdabálnak* is nevezték. A színhely ezúttal is az István-terem volt. A bálba elsősorban leányok, legények, új házások mentek, de 40–45 éves korig ment az öregje is, főleg ha eladósorban lévő lánya volt. Rezesbanda muzsikája mellett éjfélig csárdást, polkát, keringőt táncoltak, amikor is *lefújták a táncot, vacsoraszünetet* tartottak. Egy-egy asztalnál 3–4 család foglalt helyet, elfogyasztva a magával hozott fánkot, süteményt, bort és esetleg húst. Egy órától ismét tánc következett reggelig.

Farsangban egyes házaknál is szoktak bált tartani. A környékbeli fiatalság valamelyik nagyobb épületben jött össze, s egy *muzsikás* (harmonikás) zenéje mellett mulatott.

A báloknak a párválasztásban nagy szerepük volt. Aki farsangban vagy tavasszal kezdett udvarolni, az rendszerint a következő farsangban *került össze* feleségével. A II. világháborút megelőzően azonban szokásba jött, hogy *szüretre, újborra* is esküdtek. Szégyen volt, ha az idősödő lány farsangban nem kelt el, így húshagyókor csúffá tették, *tuskót húzattak* vele. Konyhaajtójára tuskót kötöttek, ha jönni akart ki, meghúzta, amin a kívülálló jó mulattak. „Hushagyó, engem meghagyó” – szölt a gunyolódó mondat a Palotavárosban is.

Hamvasztószerdával zárult a farsang, kezdődött a nagybőjt. Egy napra azonban felfüggesztették, és *torkocsütörtökön* elfogyasztották a maradék zsíros ételt.

Gergely nap (március 12.) táján a mezei munkák is lassan megkezdődtek. Hőesés azonban még előfordulhatott, nem egyszer „bolond idő volt, mer megrázta Gergő a szakállát”!

Tavaszi ünnepkör

A tavaszi szokások, hiedelmek, két jelentős ünnephez csoportosulva adják a nagyheti-húsvéti, illetve a májusi-pünkösdi ünnepkört.

A húsvétot *hét hét büjt*, a nagybőjt időszaka előzte meg. Egyszerűbb, sötétebb, gyászosabb ruhákban jártak, különösen *nagypénteken* és *feketevasárnap*. Étkezési szokásaikban az utóbbi évszázadban már csak a *nagyhéten* maradt meg a böjti jelleg. Virágvasárnap a hívek barkaágakat gyűjtöttek, a barátoknál megszenteltették, otthon valamelyik szentkép mellé vagy tetejére tűzték. A virágvasárnaptól húsvétig tartó nagyhét a külső és belső megtisztulás időszaka volt. A házakat kívülről kijavították, belülről kimeszelték, amit kellett megiskáltak.

A nagyhét eseményei lényegében *nagycsütörtökön* kezdődtek. Délelőtt kilenckor beharangoztak, utána a „harangok elmentek Rómába”, azaz a *nagyszombati feltámadásig* nem szólaltak meg, hangjukat a század elején még *kereplő* helyettesítette. *Nagypénteken* csak a legszükségesebb teendőket látták el. A régi öregek „annyira *bütűtek*, hogy még tüzet se raktak, hideg ételen vótak.” A nap eseményeihez tartozott a tojásfestés. *Nagypénteken* Jézus keresztfeszítésének emlékére a palotavárosiak is mentek *isten koporsóját járni*. A város négy-öt templomát körmenetszerűen keresték fel.

A vallásos emberek számára az igazi ünnepet a *föltámadás*, a mise és a körmenet jelentette. A barátoknál a szertartás során elvégezték a tűz szentelését. A parázból ki-ki vitt haza, hogy égi háború alkalmával a tűzre dobjon belőle

Husvétvasárnap az *ételszentöléssel* kezdődött. Fehér kendővel letakart sonkát, tojást, tormát, sót, paprikát, üres kalácsot, kicsi kenyeret vittek a Nagytemplom első miséjére. *Husvét másnapján* vagy *husvéthétfőn* locsoltak a legények. A század első harmadában még a vödörrel végzett öntözés utalt a szokás eredeti, termékenység-varázsló jellegére. A természet törvényeit a parasztság igyekezett minél jobban kiismerni, s ezzel összhangban figyelték a palotavárosiak húsvét körül földjeiket. Azt tartották, „ha husvétkor a varjúnak gatyakötéséig ér a búza, akkor nem sokéő termés lesz.”

Május elseje a fiatalság tavaszi örömmünnepe, mely napra virradóra Palotavárosban is *májfákat állítottak*. Éjszaka titokban a legények az erdőről jegenyé vagy fenyőfát hoztak, törzsét megtisztították, hegyén az ágakat szalagokkal, kendőkkel, üvegekkel díszítették fel, s a lányos ház elé vagy annak udvarára felállították. Táncalkalom, udvarlási lehetőség volt, hogy vasárnap esténként hat-hét órától éjfélig táncolhattak a fiatalok a májfa alatt. Május elseje szoros kapcsolatban állt pünkösddel, minek egy bizonyítéka, éppen az, hogy a titokban állított fát pünkösdkör *táncolták ki*, de már nyilvánosan. A *májfadöntés* után a mulatság a tánc éjszakába nyúlóan tovább folytatódott.

Pünkösöd, a húsvétot követő ötvenedik nap szintén jelentős egyházi ünnep. *Pünkösöd vasárnapja* a palotavárosiak számára a *bermákozás* időpontja. A felnőttkor küszöbére

érkezett gyereket ekkor erősítették meg a vallásos hitben. *A bermaszülő* ez alkalomra ajándékként fülbevalót, olvasót, imakönyvet vett a *bermákozóknak*. Az egyházi szertartást követően a bermaszülőnél ebéd, uzsonna, vacsora volt, melyen a szűkebb család vett részt. Az iskoláskorú gyerekek *kéj játszották pünkösöd másnapját*, összekapaszkodva, körbejárva énekeltek:

„Mi van ma, mi van ma,
Piros pünkösöd napja,
Hónap lessz, hónap lessz,
A második napja.”

A pünkösöd utáni második csütörtökön ünnepelték *Urnapját*. A Belvárosban megtartott látványos *úrnap körmenetnek* a palotavárosiak is résztvevői voltak. A körmenet végeztével a zöld lombokból készített sátrak szenteltnek tartott ágaiból egy-egy darabot letörtek, hazavittek, égi háború esetén meggyújtották, hogy a villám a házba ne csapjon. A palotavárosi *Aranykertek ajján* húzódo rétek (*Sárrét* vagy *Sári rét*) szénájának első kaszálása is úrnapi táján történt.

Nyári hiedelem- és szokáskör

A nyári jeles napokhoz kapcsolódó hiedelmek és szokások főleg időjósok, illetve a mezőgazdasági munkákkal álltak kapcsolatban.

Szervác-Pongrác-Bonifác május közepén a fagyveszélyre, *Medárd* (június 8.) az esőzésre vagy a szárazságra utalt.

Péter-Pál (június 29.) országszerte, így a palotavárosiaknak is az aratás kezdetét jelezte. Mások csak *Sarlós Boldogasszony napján* (július 2.) kezdték az aratást. Néhányan részt vettek a Vízivárosban, Major utca sarkán felállított szobornál megtartott egyházi szertartáson is.

Őszi hiedelem- és szokáskör

Az őszi hiedelmek és szokások egyrészt a mezőgazdasági munkákkal, a betakarítással kapcsolatosak, másrészt szakrális jellegűek.

Nagyboldogasszony (augusztus 15.) napjára esett a *palotavárosi búcsú*. A városrésznek külön római katolikus temploma nem volt, így a székesegyház védszentjének napját tartották. Az egykori Búzapiacra álló *Máriaképnél* vagy *Nagyasszony-képnél* a felszabadulást követő időig az ünnepet megelőző 8 napon keresztül esténként *litánia* volt. Nagyasszony napját dél előtt a székesegyházban misével ünnepelték, délután a templomból körmenetben vonultak a szoborig. A 18. századi pestisjárványtól történt megmenekülés emlékére állított szobrot a palotavárosiak egyébként is magukénak érezték, különös figyelemmel gondozták. A búcsú családi ünnep is volt, akár a felsővárosiak számára Fábian-Sebestyén napja. A rokonság az alkalomra rendszerint összejött, vendégeket is hívtak.

Nagyboldogasszonytól *Kisboldogasszonyig* (szeptember 8.) terjedő időszakot a magyar parasztság különösen kedvezőnek tartotta. A palotavárosiak a *kétasszonnapközi tojást*, amiből amúgy is kevés volt, nem adták el, félretették. Hogy jobban elálljon, a padláson lévő búzára rakták, ahol jobban szellőzött, mások *ötött mézbe* helyezték.

A Palotaváros parasztsága vallásos életet élt, laikus vallásos életük a szokásrendszer része volt, különösen a látványos, teátrális elemekhez vonzódtak. Így rendszeresen látogatták a Dunántúl búcsújáró kegyhelyeit. Mindenekelőtt Andocsra, Bodajkra, Csatkára mentek, de eljutottak Jásdra, Celdömölkre, Máriagyűdre, Mátraverebélyre is. A nagy eseménynek számító *prosekiók* meghatározott rend szerint *előénekesek* vezetésével történtek, s általában az őszi időszakokra estek.

Szeptember vége, október eleje a *kukoricafosztás* időszaka, mely a *tollfosztáshoz* hasonlóan a munka mellett párválasztási és táncalkalom volt.

Mindenszentekkor (november 1.) rendbehozták a sírokat. Este a temetőben a sírokon vagy ottan *gyertyát égettek*. Hagyományuk szerint „mindenszentek reggel minden lélek odahagyja a helit, akinek aztán nem égetnek, az nem talál vissza a sírgyába”.

A sort folytatni lehetne a munkaalkalmakhoz, a vallási társadalmi, jogi intézmények működéséhez kapcsolódó szokások ismertetésével. Külön fejezet illetné a Rácvárosban élő, egyre csökkenő számú elmagyarosodó, görögkeleti vallású szerbek szokásait.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a palotavárosiak napjainkra, a városrész elbontásának idejére szokásaik gyakorlásával lényegében felhagytak. Ahogy a felsővárosiaknál hamarabb vetették le a paraszti viseletet, úgy előbb maradt el náluk legtöbb szokás gyakorlása is. Az elhalásban, abbahagyásban a gazdasági, társadalmi és politikai változások mellett szerepet játszott az a körülmény, hogy a Palotaváros társadalmi nem volt olyan homogén, mint a Felsővárosé, a parasztság csak egyik alkotórésznek számított. Ki kell emelni, a II. világháború nagy emberáldozatot (köztük jelentős számú polgári lakost) kívánó pusztítását, annak a szokásokra gyakorolt hatását, s azt, hogy a városon belüli életvitel a politikai-gazdasági változások hatásait még közvetlenebbé, gyorsabbá, erőteljesebbé tette.

NÉPI ÉPÍTÉSZET A PALOTAVÁROSBAN

„Székes-Fejérvár legcsinosabb vidéki városaink közé tartozik. Külvárosai ugyan a mezőgazdasággal foglalkozó nép egyszerű életmódját tükrözik vissza, de azért ezekben is vannak újabban szép utcák és köztetek...” Wekerle Sándor 1896-ban megjelent találó jellemzését a Palotavárossal kapcsolatban azzal egészíthetjük ki, hogy e városrész épületei a múlt században és századunk első felében a mezőgazdasággal, kisiparral és kiskereskedelemmel foglalkozó lakosság életmódját tükrözik. A II. világháborút követő évtizedekben a Palotaváros lakosságának foglalkozási szerkezete ugyan nagy mértékben átalakult, életmódjában is jelentős változások következtek be, de ezek a változások csak igen kis mértékben tükröződnek a városrész mai arculatán. Ennek egyik oka, hogy a Palotavárossal kapcsolatban már az 1960-as évek elején felmerült a lebontás terve, így itt az elmúlt két évtizedben nem történhetett új építkezés. Új építkezésekre a II. világháborút követő évtizedben nem volt lehetőségük a beszállítással és nagy adókkal terhelt, tönkrement kisparasztnak, iparosoknak sem. Ily módon Palotaváros mai épületállománya – a tatarozás több évtizedes elmaradása miatt ugyan erősen leromlott állapotban – az egykori kisparaszti, kisiparos, kiskereskedő rétegek, foglalkozási csoportok életmódját, lakásviszonyait, építőkultúráját őrizte meg.

A Palotaváros területén az alaprajzi elrendezés szempontjából három háztípussal találkozunk. A legrégebbi házak, amiket valószínű, hogy már a XVIII. században is gyakran építettek, megegyeznek a Fejér megyében mindenütt általános *középmagyar* háztípussal. Ez nyeregtes, hosszú ház, első szobából, szabadkéményes konyhából, és hátsó szobából áll. A szoba kívülfűtős cserépkályhájának füstlyuka is a konyha szabadkéményéhez kapcsolódott. E házaknál rendszerint az utcafronton két kis ablak van. Ilyen tiszta formában a középmagyar ház Palotavárosban ma már sehol nem létezik, mivel a család szükségleteinek megfelelően, esetleg lakók számára újabb konyhákat és szobákat ragasztottak a házhoz. Az így kialakult hosszú házakban ma gyakran 2–3 család is lakik. A házakhoz még gazdasági épületek (istálló, fészter, műhely) is tartoznak. Utcaképi szempontból figyelemre méltó, hogy ebből a háztípusból különösen sok megmaradt a Rác utcában. Valamennyi ház az utcafrontra épült, ez különbözteti meg az azonos típusú házakból álló falusi utcáktól, ahol a házak előtt általában előkert van. E háztípus nagyszerűen megfelelt az itt élő kisparasztság számára, mivel a ház végéhez tetszés szerint építhették a terménytárolásra használt kamrákat, az istállókat, fészereket és különböző ólakat. Ezekben a házakban gyakran iparosok és kereskedők is laktak. Ilyenkor az üzlet vagy a műhely az első szoba helyén volt. Az utcáról az egyik ablak helyére berakott ajtón keresztül léphettek be az üzletbe vagy a műhelybe. Ilyen házakon bezárt üzletajtókat a Palotaváros területén ma is láthatunk.

A másik háztípus alaprajzát tekintve a középmagyar ház egyik helyi, palotavárosi változata. Ilyen épületekkel a Fejér megyei falvakban sehol nem találkozunk. E házaknál az utcai első szoba mellé egy kisebb szoba kapcsolódik, aminek egy kis ablaka szintén az utcára néz. Az utcai homlokzaton ezeknél a házaknál három ablak látható. Ezek a házak is nyeregtesek. Az utcai kis szoba nagyon sok helyen megtalálható a Palotavárosban (Sütő u. 8., 10, 14, 15; Selyem u. 2, 15, 16; Halász u. 6, 19, Rác u. 11, 17). Hangsúlyozom, hogy ezek a kis szobák nem utólagos hozzáépítésként keletkeztek. Rendszerint a család idősebb, legény

fia lakott bennük. Két személy számára kicsik. Berendezésük általában egy ágy és egy szubló volt.

A harmadik fellelhető háztípus a legújabb. A múlt század óta városainkban mindenütt általános kétraktusos polgárházak ezek, egy nagyobb utcai és egy kisebb udvari traktussal. E házak már párhuzamosak az üttengellyel. Sokszor az egész telek szélességét beépítik, ilyenkor a bejárat a beépített nagy utcai kapun át történik. Az utcai traktusban a szobák vannak. Három szoba esetén a középső nagyobb, rendszerint két ablakkal, a két szélső kisebb, egy ablakkal. Az udvari traktusban a konyha, előszoba, kamra van. Palotaváros jobbmódú iparosai, kereskedői, ilyen házakban laktak. Az üzlet vagy a műhely ilyenkor az utcai traktus egy nagyobb helyiségében volt, bejárata az utcáról nyílt. A palotavárosi házak bontásánál megfigyeltük, hogy a múlt században még ezekben a házakban is szabadkémények voltak. A kéményt tartó boltozatok indításai a konyhák falában mindenütt láthatók a bontásnál. Ilyen háztípust még a II. világháborút követő években, az újjáépítés során is építettek a Palotavárosban. Nagyon gyakran úgy épültek, hogy a telken álló régi háznak csak az első szobáját és konyháját bontották el, ide épült az új ház, amihez a régi ház megmaradt része kapcsolódott. Egyik ilyen Rác utcai lakóhához az udvaron hátul nádtető, ollólábas-szelemenés (torokgerendás) tetőszerkezetű épület kapcsolódott, a régi ház megmaradt része. Az utóbbi háztípusból a Palotaváros területén csak a Piac téren és a Palotai utcában alakult ki egységes, zárt utcakép. E két helyen részben a XX. században emeletráépítés révén néhány egyemeletes ház is megjelent. A városrész többi utcájában az említett három háztípus egyenlő arányban vesz részt az utcakép formálásában. Az első és a második típushoz tartozó házak csak a Rác utca képében maradtak túlsúlyban.

A palotavárosi házak falazatának építőanyaga leggyakrabban vályog volt. A bontásnál látjuk, hogy még a harmadik típushoz tartozó nagyobb házak közül is több vályogból épült. Századunk elején vályogot – ha szükség volt rá – még maguk a parasztek is vetettek a telken. Az I. világháború után már nem építkeztek vályogból. A vályogházak javításainál is a helyi téglagyárakban (Man, Epinger, Szabó) készült nagyméretű, vagy kisméretű téglát használták. A régi házak gerendái, szarufái nem fenyőfából, hanem keményfából (tölgy, bükk) vannak. Ezek nem fűrészeltek, hanem csak bárdoltak. A helyi népnyelv *bakonyi fának* nevezi ezt a fát. Az újabban használt fenyőfát *tótországi fenyőként* emlegetik. Mindkét elnevezés a faanyag származási helyét jelöli. A XVIII. században még valószínű, hogy a Bakony óriási lomboserdőiből hoztak fát, amit a múlt században az Északnyugati–Kárpátokból a Vágon és a Dunán Adonyig leúsztatott fenyő váltott fel. A régi házakon a bárdolt keményfa szarufákra nem fűrészelt fenyőléc, hanem karvastagságú, gyakran kettéhasított keményfa husángok kerültek. A nádat ezekhez nem dróttal, hanem fűzfavesszővel kötötték oda. A héjazathoz szükséges nádat a *Pákozdi-tóból* (Velencei-tó) hozták. A pákozdit tartották a *legacélosabb*, legjobb nádnak. A helybe, sóstói nád gyorsan pudvásodott, korhad, nem sokáig tartott, ezért ritkán használták házfedésre. Több nádazómester is élt a Palotavárosban, akiknek munkájáért 2–3-szoros napszámot fizettek. Egészen az 1930-as évekig a nád mellett a hódfarkú cserép volt a másik fontos tetőfedőanyag. A falcos, hornyolt cserépet is már ebben az időszakban kezdték használni, de egészen a II. világháborúig idegenkedtek tőle. A hódfarkú cseréppel való *dupla* fedéshez azért ragaszkodtak, mert azon nem fújta be télen a szél a havat. Másrészt a hódfarkú cseréppel fedett tetőt szebbnek is tartották. A régi házak helyiségeiben még ma is legtöbb helyen pórfödémeket találunk. A II. világháború előtt még sok házban ott volt a mestergerenda is. Ezt általában a konyhai szabadkémény lebontásakor a padlásra helyezték át és a gerendákat nagy csavarokkal csavarozták fel hozzá. Ilyen megoldást láthatunk a Rác utca 11. számú házban is. A régi házak között még ollólábas-szelemenés (torokgerendás) tetőszerkezetű is akad. A Rác utcában még két ilyen ház van. A legtöbb háznál azonban már a szarufás tetőszerkezetet találjuk meg. A régi konyhai-szobai tűzelőberendezések egykori meglétére ma már csak a néhol meglévő szabadkémények emlékeztetnek. (Rác u. 15, Rác u. 33, Rác u. 20.) A tulajdonos visszaemlékezése szerint a Rác u. 11. számú ház konyhai szabadkéményéhez az első szoba konyhából fűthető cserépkályhája kapcsolódott. Ezt az 1920-as években a szabadkémény lebontásakor bontották el. A Rác u. 55. sz. ház hátsó konyhájában még lefénnyképezhetők, felmérhetők a nyílt tűzelőpadkát.

Palotaváros területén a Rác utca házai közül a legtöbb a bemutatott három háztípus közül az elsőhöz és a másodikhoz tartozik. Legjobban a Rác utca őrizte meg a városrész egykori képét, egészen napjainkig csak igen kis számban találhatók meg benne az újabb építési mód szerinti épületek. A Rác utcában az egyik legtipikusabb szerb földművesház napjainkig eredeti

formájában megmaradt. (Rác u. 11.) Tulajdonosai, a Csikósok (azelőtt Szávityok) főként állattartással foglalkozó gazdák voltak. Elsősorban rétjeik voltak a város határában, a földművelést *arendált* búzaföldeken folytatták. Az 1920-as években kb. 30 hold bérelt földön gazdálkodtak. A Csikós-ház patrónusa Szent György volt, akinek régi képe 1981-ig a ház első szobájában függött.

Lukács László

RÁC TEMPLOM, SZERB BÚCSÚ, ÉLŐ SKANZEN

Palotaváros értékes műemléke, a Rác templom legutóbb 1972-ben került az érdeklődés középpontjába. Műemléki helyreállításának első szakaszában, a külső vakolás befejezését ünnepeleik itt a Szent Iván napi szerb búcsúra érkezett, görögkeleti vallású, magyarországi szerbek. A fehérváriakon kívül hazánk számos szerb nemzetiségi településéről: Szentendréről, Pomázról, Érdről, Százhalombattáról, Lórévről, sőt Battonyáról is érkeztek vendégek, akik a búcsú délutánjának jó hangulatában még kólót is táncoltak a templomudvaron. Azóta a belső helyreállítást folyamatosan végzik az Országos Műemléki Felügyelőség szakemberei. A helyreállítás során figyelemre méltó falképek kerültek elő, újraaranyozták az ikonosztázt, restaurálták az ikonokat. Az itt található legrégebbi ikon a XV. században készült „Vlagyimiri Istenanya”, amit még a legelső szerb betelepülők hozhattak magukkal Székesfehérvárra a XVII. század elején.

A tervek szerint a helyreállított templomot majd a Szent Iván napi búcsú keretében adják át rendeltetésének, mutatják be az érdeklődőknek. Reméljük, hogy az elkövetkező években – különösen a köréje tervezett élő skanzen (múzeumok, kézművesműhelyek, boltok, vendéglők, idegenforgalmi és kulturális létesítmények) megvalósítása után – sok látogatója lesz a megtekintésre méltó műemléknek. A helyreállított Rác templom és a környezetében kialakított élő skanzen Székesfehérvár idegenforgalmának eddigi egyközpontúságát is megszüntetné. Eddig csupán a történelmi városmag műemlékeit, múzeumait mutattuk meg az ideérkezőknek. A Rác templom helyreállítása és a tervezett élő skanzen megvalósítása után a városnak egy másik, megtekintésre méltó területet nyernénk.

A fehérvári szerbeknek már a török hódoltság korában volt templomuk a Rácvárosban. Evlia Cselebi török utazó 1664-ben járt városunkban. Útleírásában arról tudósít, hogy a nyugati külvárosban 3 keresztény templom áll: kettő a szerbek és a bolgárok, egy a magyarok számára. Evlia Cselebi fehérvári látogatása után 24 évvel, a török alóli felszabadulás utáni hónapokban négy összeírás is készült a városról. A Rácváros területéről valamennyi csak egyetlen templomról, a mai Rác templom XVII. századi elődjéről emlékezett meg.

A régi templom a török kiűzése után is megmaradt. Mihájlo Milosevity budai és székesfehérvári görögkeleti püspök 1723-ban az udvari haditanácshoz intézett levelében engedélyt kért a székesfehérvári szerb templom, mely „sok évvel ezelőtt épült”, tornyának kijavítására. Ez a templom, a helybeli jezsuiták 1733-ból származó naplója szerint „fából, ágakból és sárból épült”, tehát paticis fala volt. A budai püspök kérelmében azt írta, hogy a tornya fából készült. A régi fatorony helyébe a fehérvári szerbek 1723-ban új torony építésébe kezdtek. Az építkezést a fehérvári jezsuiták leállították, azzal fenyegetőzve, hogy amennyiben az egyházközség folytatja azt, földig lerombolják a templomot. Nem tudjuk, hogy ezek után a budai és székesfehérvári görögkeleti püspök kérényre az udvari haditanácsnál hozott-e eredményt. Csak azt tudjuk, hogy a paticisfalú templomot 1733-ban lebontották, és szilárd anyagokból új templom építésébe kezdtek. Még ugyanebben az évben a jezsuita plébános kétszer is leállította a kőművesmunkákat, mivel a szerb pópa sem a császár, sem a karlócai metropolita templomépítési engedélyt nem tudta felmutatni. A budai püspök és a metropolita közbenjárására még az év nyarán megérkezett a haditanács engedélye a „kápólna” építésére, de úgy, hogy „a fából és sárból való öreg épület méretét nem léphetik túl.” A kőből és a téglából épített új templom még 1733-ban elkészült. A jezsuiták naplójából megállapítható, hogy az új templomot a régi helyére építették: „Kezdték építeni... azon a helyen hol az öreg is volt.” A városi tanács 1756-ból ránkmaradt jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy a fehérvári szerbek ebben az évben kezdték el templomuk tornyának építését. Ez ellen a jezsuiták ismét tiltakoztak, de az egyházközség a helytartótanácsnál „a pravoszláv metropolita unalmas és ismételt kérelmeivel kieszközölte a kegyelmet és a jogot az épület (torony) felemelésére.”



19. ábra. A Rác utca látképe, 1980. Lukács László felvétele.

Az 1733-ban épült, később toronnyal kiegészített templomot 1771-ben a ma is álló Rác templom felépítése után bontották el. A vállalkozó, Kerschoffer József kőművesmester a régi templom fölé építette a nagyobb, új templomot, „hogy az istentisztelet ugymint most, az építés ideje alatt is benne tartassék” – kötötték ki az építési megállapodásban. Az egyházközség 1774. évi leltárában írták: ezt csak úgy lehetett megvalósítani, hogy a mai templom „a régi fölé lett emelve, és teljesen befejezve.” Az új templom felépítése után elbontották belőle a régit. Az építkezés és a teljes berendezés 1780-ban fejeződött be. A régi templom patrónusa Szent Miklós (Nikoláj) volt, a mai Keresztelő Szent János születése (Iván) emlékének szentelték.

A kőművesmunkák befejezése után 1772–74 között készültek a templombelső falképei. Utóbbiakról a jelenlegi restaurálást vezető művészettörténész-konzervátor, Dercsényi Balázs ezt írta 1975-ben: „A templom falfelületét több sávba komponált jelenetek díszítik, amelyek a sajátos „athoshegyi” technikával készültek. Szőrrel, törekkkel, homokkal, mésszel készült vastag, ugyanakkor rugalmas alapvakolatra meszelés után vörös színű előrajzolással kiosztották a kompozíciókat; az angyalok, próféták, szentek kara övezi a Krisztus és Keresztelő Szt. János életéből vett jeleneteket... A restaurálás meglepő eredményre jutott már az első évben. Megszoktuk a görögkeleti templomok elfeketedett, piszkos falképeit, s hajlamosak voltunk ezt is a pravoszláv bizánci stílus sajátosságaként elkönyvelni. Már a tisztítás után kitudt, hogy a bizánci stílus megkötötte ugyan a festő kezét ikonográfiai viszonylatban, de érvényesülhetett tehetsége, művészi készsége. A székesfehérvári falképek, megszabadulva a százados piszoktól, meglepően jó minőségűeknek bizonyultak, derűs és világos színviláguk pedig mindazzal ellentétben van, amit e festészet hazai emlékeiről elképzeltünk.”

Az ikonosztázt Horváth Ferenc veszprémi képfaragó és Fijercsko József székesfehérvári asztalos készítette, képeit 1776-ban Jován Grábován és Grigorije Popovity ikonfestő festette. Rajta ez a felirat olvasható: „A szerb közösség népe, a kereskedő urak által emelve.”

1791-ben két öllel megemelték a tornyot. 1823-ben a nagy vihar megromlalta a torony és a templom tetőzetét. Még ebben az évben az egyházközség megbízást adott Mihály Márkovity gondnoknak, hogy az áccsal menjen el Komáromba vagy Dunavescsére, ott vegye meg a tetőzethez szükséges fenyőfát, majd a Dunán úszassa le Adonyig. A tetőszerkezet kijavításával együtt a torony falát 3 sukkal megemelték. (Egy sukk a két ököl és az egymás felé fordított két hüvelykujj együttes hossza.)

Mivel a templom kórus nélkül épült, így a harangozást a nők templomából, közvetlenül a nyugati ajtó előtt végezték, ami akadályozta a híveket a bejárásban. Ezért 1860-ban a tornyot tartó oszlopok közé boltozatot építettek a kórus számára. Azóta innen tudnak harangozni. A toronyórát 1862-ben tették föl.

Igy alakult ki a Rác templom, aminek külseje szerénységével, egyszerűségével tűnik ki a város többi templomához képest. Barokk stílusú, egyhajós, egytornyú épület. A nyugati torony a templom testéből emelkedik a magasba. Két nyugati kapuja van, ezek a Rác utcára nyílnak. Déli kapuja a zárt templomudvarra nyílik, amelyen keresztül a Szunyog utcából lehet bejutni. Az 1972-es külső tatarozás előtt kívül fehérre meszelt volt. Teteje cseréppel, tornya bádoggal fedett. A templom falában néhány barokk síremléket látunk, ugyanúgy mint a szentendrei görögkeleti templom falában. Ezek a templom körül 1816-ig használt temetőből származnak.

A rác templom műemléki védelmében a külső- és belső restaurálás csak az egyik feladat. Ugyanolyan lényeges számára a megfelelő műemléki környezet biztosítása. A műemlék-védelemről szóló 1/1967. (I. 31.) ÉM számú rendelet 2. § 5. bekezdés kimondja: „Műemléki környezet a műemlék megjelenését, hatását, zavartalan érvényesülését biztosító építészeti és táji környezet.” A műemlék megjelenését, hatását, zavartalan érvényesülését nem csupán saját történeti és esztétikai értéke, hanem a körülötte lévő építészeti és táji környezet is nagymértékben befolyásolja. Mivel a Rác templom műemlék, ezért a fenti rendelet erejénél fogva nem lehet lakótelepi házzakkal úgy körülépíteni, mint ahogy az a balassagyarmati görögkeleti templommal megtörtént. Balassagyarmaton a Szerb utcában ma siralmas látványt nyújt a többszintes lakóházak „udvarán” álló kis pirostéglás, hagymakupolás görögkeleti templom. Reméljük, hogy a Lenin városrész területére tervezett élő skanzen megvalósításával városunk egyik értékes műemlékének hatását nem lerontani, hanem fokozni sikerül.

Lukács László

RÉGI KÖNTÖS, ÚJ SZEREP

A gyanútlan utazó, aki 10–15 év óta most látogat el ismét az ezeréves Székesfehérvárra, bármilyen irányból is érkezik, bizony a város szívéig utazhat, mire felismeri, hol is járt néhány évvel ezelőtt. A hajdani várfal által körbezárt több száz éves múltú városrészben, a romantikus hangulatú macskaköves utcákban, a gondosan felújított, illetve előbb-utóbb felújításra kerülő régi házak között sétálva, mintha az óra mutatója is lassabban járna, bármennyire is feledtetné ezt az érzést a kirakatban megmutatható színes televíziók látványa, a női csizmák ára és a fizető parkolókból startoló Trabantok után fodrosodó benzinfelleg.

Am a történelem csendes, mozdulatlan tanút gyűrűszerűen körbeölelő városrészekben az idő már kvarcórával méretik.

A hajdani földszintes, kertes, gyakran bizony komfort nélküli, málló vakolatú, rogyant tetejű házak helyén alig másfél évtized alatt több tízezer embernek kényelmes otthont nyújtó lakótelepláncolat épült. A jobbára 10 szintes torony- és sávházak, mint ezt a város sziluette is bizonyítja, marcona testőrként, vigyázzák a mellettük törékenynek ható Belvárost, amely ma már csak délkelet felől a Piac tér irányából „védtelen”. Nem sokáig, hiszen már a GYŐRITERV tervezőinek asztalán fekszik a mai Palotaváros helyén, a 80-as évek végére teljesen felépülő, hatalmas Lenin városrész beépítési terve. Bár a Palotaváros Piac téri és Palotai úti házsora is hű képet nyújt a mögötte viszonylag nagy területen pár száz év alatt felszaporodott házacskák állapotáról, a girbe-gurba, hol poros, hol sáros utcákat járva, nem nehéz belátni, hogy ezek az épületek már nem elégítik ki a mai embernek a lakással, otthonnal szemben támasztott követelményeit, valóban pusztulásra ítélték.

Az e területen fekvő épületek körül a XVIII. században épült és jelentős építészeti és műemléki értékű görögkeleti Rác templom természetesen kegyelmet kapott. (Állagmegóvása-

nak és felújításának, valamint a templomkert kialakításának terve és kivitelezése az Országos Műemléki Felügyelőség gondozásában folyamatosan készül.) E kiváltság jogán kegyelmet élvez a dózerek könyörtelensége alól a templom környezetében található néhány Rác utcai ház is.

A Városépítési és Tervezési Tudományos Intézet a Palotavárosról 1977-ben készített részletes rendezési tervében meghatározta, hogy a helyreállított Rác templom részére megfelelő léptékű és hangulatú környezetet kell biztosítani, elsősorban az eredeti utcakép megőrzésével. Ezt a környezetet a templom körül található néhány, a környék többi, régi házaira is jellemző, fésűs-fogas beépítésű épület megtartásával lehet kialakítani. A rekonstrukciós területet a Rác utca 11. és 27., illetve a Rác utca 12. és 18. számú ingatlanok határolják.

A javaslat szerint a megmaradó felújított épületek alkalmassá tehetőek a régi városrész múltjának jelzésszerű bemutatására.

A Fejér megyei Tervező Iroda a Városi Tanács megbízásából azt a feladatot kapta, hogy a Rác utca 150 m-es hosszúságban kijelölt 2 ha nagyságú területéről és az itt található 13 épületről felmérést, műszaki és hangulati értékelemzést készítsen, majd a Fejér megyei Múzeumok Igazgatósága által összeállított helytörténeti tanulmányt is figyelembe véve, javaslatot tegyen felhasználásukra.

Megfigyelésünk szerint, bár a templom a védetté nyilvánított utcaszakasznak a súlypontjában áll helytörténetileg és formailag értékesebb épületek ennek délnyugati meghosszabbításában is találhatóak (a 35. és 24. számú épületekig).

Azért, hogy ezek a nádfedeles házacskák a helyükre épült 10 szintes városnegyed feltartóztathatatlan, nyüzsgő valósága után is valamilyen formában fennmaradjanak az utókor számára, jelképezve egy csipetnyi múltat a századforduló Palotavárosának életéből, felmérési vázlatot és fotókat készítettünk ezekről az épületekről is.



20. ábra. A palotavárosi helytörténeti múzeumnak tervezett Rác utca 11. számú ház utcai homlokzata, 1981. Lukács László felvétele.

A felmérési tapasztalatok és a helytörténeti vonatkozások alapján a következő felhasználást javasoltuk.

Rác utca – páratlan oldal:

11. számú ház – Tájház (felújítással) a helytörténeti és néprajzi emlékek, a környék, a régi Palotaváros helyi jellegzetességeinek, lakáskultúrájának bemutatásával. (A környék legrégebbi épülete.)
13. számú ház – Kisipari műhelyek (felújítással) pl. órás, üveges, cipész, szűcs (képviselve a régi bőrös szakmákat) könyvkötő, hangszerjavító elhelyezése, (kb. 6 műhelyt lehet kialakítani, egyben lehetőség van itt a régi Palotaváros kismesterségeinek bemutatására is régi berendezések, munkaeszközök kiállítása stb.)
17. számú ház – Régiségbolt (a régi lebontandó) új épületben:
19. számú ház – Szerb múzeum (felújítandó) szerb egyházi értékek, és a rácok életével kapcsolatos anyag bemutatása. Téglaboltozatú pincéje is felhasználható kiállítási célra.
23. számú és 25. számú ház – Vendéglátó üzem (régiek lebontandók) új épületben, tájillegű fogyasztótérrel, és étel-italválasztékkal, pl. „rác étterem”, „török kávézó” stb., kerthelyiséggel, kávéterasszal.
27. számú ház – Könyvüzlet (felújítandó) újság, dohány, hanglemezbutik.

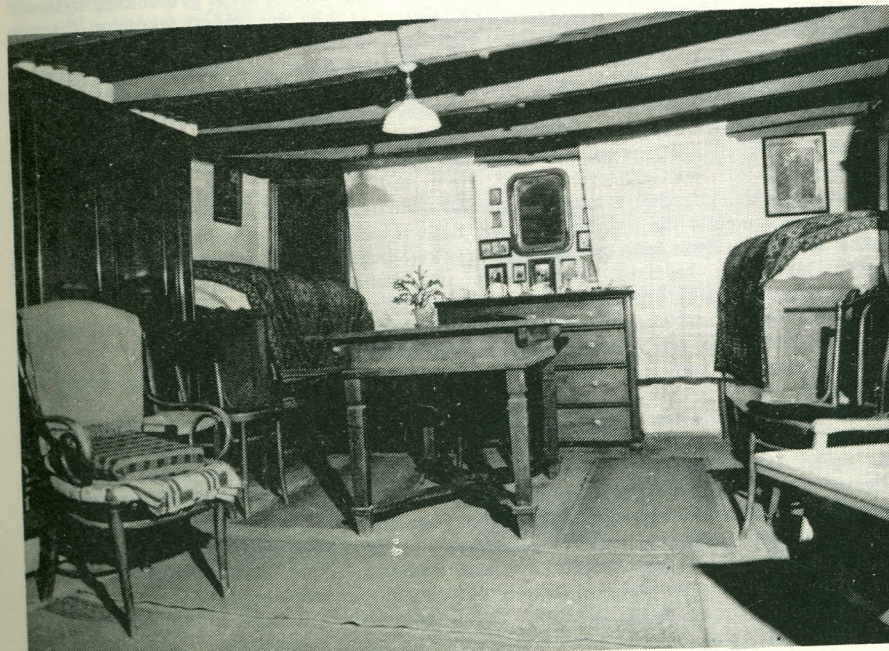


21. ábra. A Rác utca 11. számú ház udvari homlokzata, 1981. Gelencsér Ferenc felvétele.

Rác utca – páros oldal:

- 10., 12. és 14. számú ház – Művészeti bemutató termek (régiek lebontandók) új épületben, iparművészeti, képzőművészeti és népművészeti alkotások bemutatása árusítással, alkotóműhelyek, vendéglakással. (Az itt dolgozó művészek bizonyos időközönként cserélődnek). A szabadban szoborkert, szabadtéri műhelyek. Fiókkönyvtár, klubhelyiséggel, szabadtéri olvasókerttel.
16. és 18. számú ház – Iparcikk piac (felújítandók) az épületek körül kialakított, burkolt, helyenként fásított területen kapna helyet a hetente kétszer megtartott iparcikk vásár. (Jelenleg a Halász utcai üres telkeken zsúfolódnak az árusok.) Új árusítási lehetőségekkel kibővítve az épületben nyilvános W. C.-vel, lángos, rétes-, virsli-, palacsinta-, frissensült-, üdítő-, kávépavilonokkal. A zsidóvárosi tarka hangulat nem idegen a Rác utcai épületektől, ugyanakkor a gyakran mellékesnek ítélt, de mégis fontos igényt kielégítő és várhatóan nagy látogatottságra számítható vásározást ezen a területen a funkciójának megfelelő kialakítású és kulturált körülmények között lehet folytatni. A vásárnapokon nagy érdeklődés esetén az árusítás a Rác utca és Szűnyog utca teljes hosszában, valamint a környező gyalogutakra felhúzódva is folyhat. A terület alkalmas cserépvásár rendezésére is.

Szűnyog utca 9. számú ház – Nyugdíjasklub (felújítással).



22. ábra. Szobabelső a Rác utca 11. számú házban, 1981. Gelencsér Ferenc felvétele.

A Rác utcai rekonstrukciós terület közlekedési rendje szoros kapcsolatban van a lakótelep úthálózatával, magát a Rác utcát, csak rendkívüli esetben lehet majd gépkocsival igénybe venni, (mentők, célforgalom, stb.). Valójában „sétálóutcaként” történő kialakításával fontos szerepet tölt be a lakótelep gyaloghálózatában (a környék utcáiból megmentett kockakövekkel burkolva).

Az épületek a felújítás során megfelelő közművesítést, energiaellátást kapnak. Fűtési energia biztosítását kisnyomású gázvezeték megépítésével lehet megoldani.

A felmérések során az alaprajzi elrendezés és a szerkezeti megoldások megismerésén kívül a tapasztalatokat összegezve megállapítottuk, hogy:

– az épületeket eredeti állapotukba kell helyreállítani, az időközben utólag hozzáépített részek eltávolításával, az eredeti formák szerkezeti megoldások megtartásával és lehetőség szerint az eredetivel megegyező építési anyagok alkalmazásával (nádtető, téglapadló, fagerendás mennyezet, stb.).

– a megmaradó épületek műszaki állapota egy-két kivételtől eltekintve rossz. Ennek oka nemcsak az építésük óta eltelt nagy idő, hanem elsősorban a karbantartás hiánya. Helyenként problémát jelent a falak felvizesedése, mivel az épületek nagy része még vályogból épült. A falak nedvességéből eredő kellemetlen hatások a helyiségek rendszeres fűtésével, karbantartásával, és megfelelő bútorozással, illetve az épületeknek megfelelő funkciók megválasztásával kiküszöbölhetők.

– az épületekhez tartozó telkeken több helyütt gazdagon termő, ápolat gyümölcsfa található (cseresznye, birs, dió stb.) Fontos lenne ezek megtartása, hisz egy modern lakótelep közepén felbecsülhetetlen értéket jelent pl. egy ötvenéves díófa. Ezek a fák azonban állandó gondozásra szorulnak, és csak akkor biztosított megmaradásuk, ha lesz gazdájuk. A meglévő faállomány védelmét kívánjuk elősegíteni, amikor pl. nyugdíjasklub gondozásában lévő „hobby kertekként” javasoljuk felhasználni néhány telkeket az utcától távolabb eső részét, ezenkívül a fák gondozása a lakótelepi új lakásba kerülő, korábban a mezőgazdasági munkához szokott, a téltelenséget nem tűrő, tevékeny idős emberek részére hasznos elfoglaltságot nyújt.

– az utcakép kialakításánál a magas, szinte áthatolhatatlannak tűnő kerítéseknek majdnem ugyanakkora szerepük van, mint a házaknak. Ezt a rekonstrukció során figyelembe kell venni. – azok az újabban épült épületek, amelyek nem képviselnek helytörténeti vagy népi építészeti értéket, lebontásra kerülnek. Helyükre a régi utcaképhez illő, formailag beilleszkedő, szerkezeteiben a régiékkal megegyező, de korszerű épületek kerülnek.

Hasznosítási javaslatunk kialakítását tartalmilag több tényező befolyásolta:

– a részletes rendezési terv, amely a rekonstrukció gondolati magvát tartalmazza.

– a Rác templom, melynek műemléki értéke indokolja a megfelelő hangulatú környezet kialakulását.

Tömege és elhelyezkedése folytán szervezi és meghatározza az utcaképet, melynek harmonikus és egységes megteremtése volt elsődleges célunk.

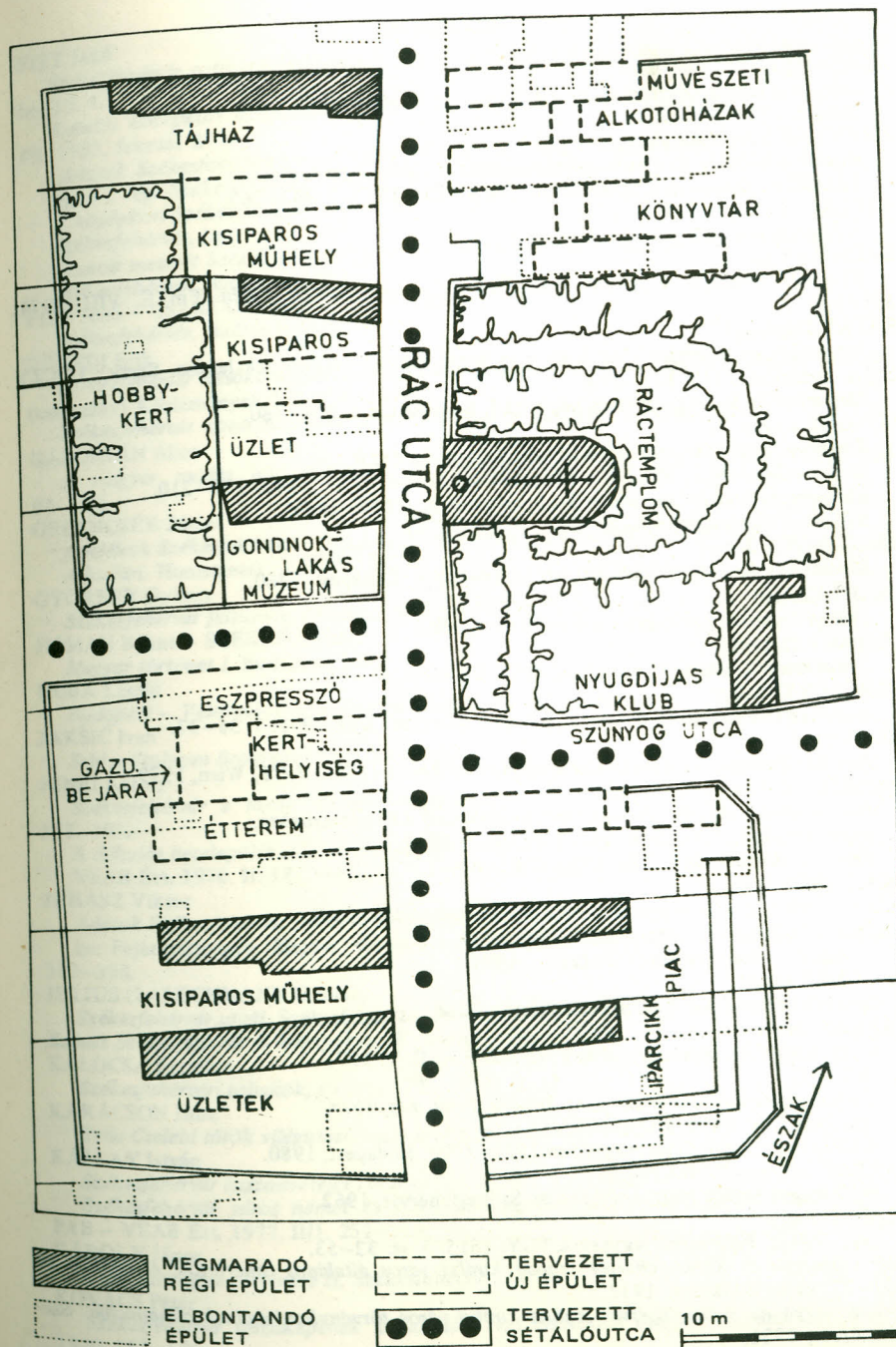
– az épülő Lenin lakótelep, amely térfalként öleli körbe a múlt jelzéseként megmaradó „szigetet”. A lakótelep közelsége indokolja legjobban, hogy minél közvetlenebb és szorosabb kapcsolat alakuljon ki a múlt századi házacskák és azok között az emberek között, akik nap mint nap a lakásuk ablakából szinte légifelvételként pillanthatják meg a Rác utcai házak nád- és cseréptetőit, a fésűs-fogas beépítés szemnek kellemes, fákkal tarkított ritmusát és a 10. emeleti ablakokkal egymagasságban magányosan dacoló templomtornyot.

– helytörténeti vonatkozások, miszerint a Palotaváros és ezen belül a Rác utca is, fontos szerepet játszott a régi Székesfehérvár kiskereskedelmében és kisiparában.

– hangulati jelentőség. Pszichológiai vizsgálatokkal bizonyított, hogy a lakótelepi életforma és az egyre gyorsuló életmód uralkodóvá válásával mindinkább nő az emberek nagy részében a nosztalgia a romantikusabb hangulatú, emberibb léptékű, barátságos, megnyugtató környezet iránt. Reméljük, hogy a területnek az ismertetett módon történő hasznosításával ezt a kapcsolódási lehetőséget itt sikerül megvalósítani.

A funkciók kiválasztásánál célunk végül is az volt, hogy a csöppnyi terület, lehetőségeihez mérten, hozzájáruljon Székesfehérvár múltjának megőrzéséhez, a hagyományok ápolásához, a város idegenforgalmi vonzerejének növeléséhez és a mai városnegyed arculatának jellegzetesebbé válásához.

Csutiné Schleer Erzsébet



23. ábra. A Rác templom műemléki környezeteként tervezett palotavárosi skanzen helyszínrajza.

IRODALOM

- ALBENSIS (JUHÁSZ Viktor)
Adatok a székesfehérvári céhek életéhez a városi levéltárból.
 SzSz. I. 1931. 10–12. sz. 6–11.
- ARANYNÉ MAGYAR Zsuzsanna
Adalék a bűbajos manipulációkra a posztófestésben. Nemzetközi
 Kézművesipartörténeti Szimpózium. VEAB Ért. 1979. 2. 263–267.
- BALLAGI Károly – KIRÁLY Pál
A Magyar Birodalom leírása Budapest, 1877.
- BÁCSKAI Vera
Fehérvár fejlődése a XVIII. században és a XIX. század elején. FmTÉ. VIII. 1974.
 350–369.
- BÁTKY Zsigmond
Magyarország néprajza. In: A magyar szent korona országainak leírása. Szerk.: LÓCZY
 Lajos. Budapest, 1918. 129–159.
Mesterkedés. In: A magyarság néprajza I. Budapest, é.n. 304–380.
- BONOMI, Eugen
*Siedlungskundliches aus den Kirchenbüchern der Stadt
 Stuhlweißenburg 1688–1743.* Südost–Forschungen VIII. 1943. 178–210.
Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweißenburg (1688–1848).
 Südost–Forschungen IX–X. 1944–45. 260–361.
- BREZOVCSIK József
Kiveszőben lévő cipőkézművesipari technológiák. Budapest, 1960.
- CSAPÓ Kálmán
Székes-Fehérvár története. Székesfehérvár, 1861.
- CSITÁRY G. Emil
Érdekességek városunk múltjából. SzSz. VI. 1936. 61–71.
- DERCSÉNYI Balázs
A székesfehérvári szerb templom falképei. Művészet XVI. 1975. 7. 36–37.
- DEÁK Ernő
Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780–1918). Wien, 1979.
- DEMETER Zsófia
Palotavárosi emlékek. Helytörténeti gyűjtőakció a Palotavárosban.
 Fejér megyei Hírlap XXXI. 15. 1975. január 18. 3.
Fehérvár dombtetőről. FSz. 1980. 2. 61–63.
- DOMONKOS Ottó
Fejezetek a nyugat-magyarországi képfestőipar történetéből.
 Ethn. LXXII. 1961. 200–236. LXXV. 1964. 121–154.
A magyarországi képfestés. Budapest, 1981.
- DRUCKER József
Székesfehérvár 1868-ban. Székesfehérvár, 1868.
- FARKAS Gábor
Fejér megyei kézműves árszabás 1746-ból. FmTÉ. V. 1971.
 265–302.
A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében.
 Századok CIX. 1975. 1029–1083.
Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945. Budapest, 1980.
- FARKAS Gábor – MÓRA Magda
Fejér megye múltja írott emlékekben. Székesfehérvár, 1962.
- FEJÉR György
Régi Székes Fejérvárról jegyzetek. TGY. 1815. 5. sz. 32–53.
*Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára az
 1931–32. évre.* Budapest, 1932.
Fejérvármegye és Székesfehérvár szabad királyi város törvényhatóságának almanachja. Szé-
 kesfehérvár, 1931.
- FÉNYES Elek
Magyarország leírása I. Pest, 1847.
- FITZ Jenő
Székesfehérvár ostroma 1601-ben. FN. IX. 294. 1954. december 12, 4; 300. 1954. decem-
 ber 19. 4.
Kutatás középkori templom és temető után Székesfehérvárott a Palotavárosban. FN. X.
 49. 1955. február 27. 6.
Adatok Székesfehérvár középkorához. Fehérvár 1955. 1. sz. 64–71.
Séta a régi Székesfehérvárt. IKMK. B. 4. 1956.
A középkori Székesfehérvár. IKMK. B. 11. 1956.
Székesfehérvár. Budapest, 1957.
Francia metszet Székesfehérvár 1601. évi ostromáról. AR. VIII–IX. 1968. 149–154.
Székesfehérvár. Budapest, 1980.
- FITZ Jenő – CSÁSZÁR László – PAPP Imre
Székesfehérvár. Budapest, 1966.
- FÜGEDI Erik
Székesfehérvár későközépkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. Település-
 tudományi Közlemények XX. 1967. 44–45.
Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. SzÉ. I. 1967. 27–34.
- GÁBORJÁN Alice
A magyar módra való bőrkikészítés problematikája. Néprajzi Értesítő XLIV. 1962.
 97–140.
- GELENCSEI József
Adalékok Székesfehérvár – Palotaváros néprajzához. FSz. 1980. 2. 21–50.
A kudari. Honismeret IX. 1981. 48–49.
- GYÖRFFY György
Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. SzÉ. I. 1967. 19–25.
- HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula
Magyar történet I. Budapest, 1941.
- HUBA László
Budapest – Velencei-tó – Székesfehérvár, Budapest, 1959.
- JAKŠIĆ Ivan
Srbi u Stolnom Beogradu. Novi Sad, 1962.
- JENEI Károly
Székesfehérvár a török uralom megszűnése után, 1688–1690 között. FSz. 1968. 5.
 173–191.
A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében.
 VEAB Ért. 1976. II. 18–198.
- JUHÁSZ Viktor
Adatok Székesfehérvár török hódoltság utáni helyrajzához.
 In: Fejér vármegye. Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája XXII. Budapest, 1937.
 382–398.
- JULIUS (LAUSCHMANN Gyula)
Székesfehérvár utcái. Székesfehérvár, 1904.
Kalauz Székesfehérvár és környékén. Würzburg – Bécs, 1890.
- KALOCSA Erzsébet
Székesfehérvári tobakok, tímárok. FSz. 1980. 2. 51–60.
- KARÁCSON Imre
Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai. Budapest, 1908.
- KÁLLAY István
Székesfehérvár haszonvételei 1688–1790 között. FmTÉ. V. 1971. 45–102.
Székesfehérvár város német és szerb lakosságának asszimilációs folyamata 1773–1848.
- PAB – VEAB Ért. 1977. II/1. 251–258.
- KÁROLY János
Fejér vármegye története II. Székesfehérvár, 1898.
- KOVÁCS Péter
Székesfehérvár városképének kialakulása régi metszetek alapján. Műemlékvédelem XIV.
 1970. 152–156.
Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfájának kutatásához. AR. XII. 1972.
 261–267.

Székesfehérvár első lát képei a XVI–XVII. században. Építés – Építészettudomány V. 1973. 425–432.

Székesfehérvár középkori topográfiájának néhány kérdése a XV–XVII. századi metszetek tükrében. SzÉ. III. 1977. 99–103.

KRALOVÁNSZKY Alán

Székesfehérvár kialakulása a régészeti adatok alapján. SzÉ. I. 1967. 7–18.

Székesfehérvár X–XI. századi településtörténeti kérdései. SzÉ. I. 1967. 35–47.

Székesfehérvár István király korában. AR. XII. 1972. 276–278.

KRESZ Mária

A magyar szücsmunka történeti rétegei. Ethn. LXXXIX. 1978. 315–353.

Népi szücsmunka. Budapest, 1979.

LAKATOS Dénes

A székesfehérvári és fejérmegyei céhek életéből. SzSz. II. 1932. 39–42.

LUKÁCS Béla

Székes–Fehérvár. In. Magyarország képekben II. Szerk.: Nagy Miklós. Pest, 1868. 289–298.

LUKÁCS István

A székesfehérvári Palotai városrész. Székesfehérvár, 1981.

A Magyar Ipar Almanachja. Budapest, 1930.

Magyar Néprajzi Lexikon I–IV. Budapest, 1977–1981.

MÁLYUSZ Elemér

Zsigmonákori oklevéltár. Budapest, 1951. 135, 1081. sz.

MENDŐL Tibor

Általános településföldrajz. Budapest, 1963.

MEZEY László

Székesfehérvár későközépkori topográfiája. SzÉ. II. 1972. 199–214.

NAGYBÁKAY Péter

Céhek, céhemlékek Veszprém megyében. Veszprém, 1971.

Nemzetközi kultúrtörténeti szimposium „Mogersdorf” 1972. Kőszegen. A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése a 16–19. században. Szombathely, 1974.

PALUGYAY Imre

Szabad királyi városok leírása. Pest, 1853.

PESOVÁR Ferenc

Néprajzi séta a városban és környékén. In. Székesfehérvár. Szerk.: Fejér megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala. Budapest, 1959. 81–91.

Céhélet, népélet. In: Az István király Múzeum állandó kiállításának vezetője. IKMK. D. 40. 1966. 29–41.

Ph. (PHILIPP István)

Városunk múltjából. Az ősi budai kapu. SzSz. I. 1931. 3. sz. 2–5.

A palotai kapu. SzSz. I. 1931. 10–12. sz. 2–3.

A gyógyszerház. SzSz. II. 1932. 38.

Lakosság. SzSz. III. 1933. 8–11.

Palotaváros és Rácváros 1688. III. 1933. 39–41.

REISSIG Elemér

A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon II. Budapest, 1928. 102.

RICHTER Mátyás

Az inas a céhvilágban. (A Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumban levő céhlevelek alapján.) SzSz. II. 1932. 3–6.

SIKLÓSI Gyula

Emberfejes szenteltvíztartó töredéke a székesfehérvári Szigetről. AR. XVII. 1979. 297–302.

„Dreihäusener” Pokal. AR. XX. 1982.

SOMKUTI Éva

Székesfehérvár harmadik városkapujának történetéhez. FmTÉ V. 1971. 169–170.

Székesfehérvár kereskedelme a XVIII–XIX. század fordulóján. PAB–VEAB Ért. 1977. II/1. 201–211.

Az ipar és kereskedelem érintkezési pontjai a XVIII–XIX. századi székesfehérvári fehértímár (tobak) iparban. VEAB. Ért. 1979. II. 189–193.

SOMOGYI Árpád

A vladimiri istenszülő ikon XV. századi másolata Székesfehérvárt. IKMK. A. 5. 1957.

Székesfehérvár és Fejérmegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Székesfehérvár, 1938.

Székesfehérvári évkönyv 1865-re. Székesfehérvár, 1865.

TAKÁTS Gyula

A szömörce aratásról és a tobakról. Ethn. LXVII. 1956. 579–592.

VARGA Marianna, U.

Mesteremberek Székesfehérvárott a XVIII. században. AR. VIII–IX. 1968. 263–267.

VELICS Antal – KAMMERER Ernő:

Magyarországi török kincstári defterek I–II. Budapest, 1886; 1890.

VÉRTESE József

Kétszáz esztendő. A székesfehérvári Kereskedelmi Társulat története az 1712. év óta. Székesfehérvár, 1910.

VINKÓCZY Károly

Földrajzi alapfogalmak. Fejérmegye. Székesfehérvár, 1932.

Volkskunde der Stadt – Formen städtischen Gemeinschaftslebens. In. Bericht über den vierzehnten österreichischen Historikertag in Wien in der Zeit vom 3. bis 7. April 1979. Wien, 1979. 219–246.

WEBER, Carl Julius

Das Ritter–Wesen und die Templer, Johanniter und Marianer oder Deutsch–Ordens–Ritter. Stuttgart, 1836.

WEKERLE Sándor

Fejérmegye. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben XIII. Budapest, 1896. 529–576.

Rövidítések

AR Alba Regia, Székesfehérvár,

Ethn Ethnographia, Budapest

FmTÉ Fejér megyei Történeti Évkönyv, Székesfehérvár

FN Fejér megyei Néplap

FSz Fejér megyei Szemle, Székesfehérvár

IKMK Az István király Múzeum Közleményei, Székesfehérvár

PAB–VEAB Ért A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője, Pécs

SzÉ Székesfehérvár Évszázadai, Székesfehérvár

SzSz Székesfehérvári Szemle, Székesfehérvár

TGy Tudományos Gyűjtemény

VEAB Ért A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője, Veszprém

AZ ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI sorozatban a következő néprajzi kiadványok jelentek meg:

Tanulmányok

- Solymos Ede: Rekesztő halászat a Velencei-tavon. (1958)
Pesovár Ferenc: Fejér megyei népi táncok I. Alapi táncok. (1960)
Lencsés Ferenc–Farkas Gábor–Pesovár Ferenc–Sziklai Artúr: Tanulmányok Kisláng múltjából és jelenéből. (1964)
Néprajzi Pályamunkák Fejér megyéből I. (1978)
Pesovár Ferenc: Béres vagyok, béres. Fejér megyei népzene. (1982)

Katalógusok

- Pesovár Ferenc: A dunántúli pásztorművészet. (1967)
Hofer Tamás: Festett táblák 1526–1825. A magyar népművészet évszázadai I. (1969)
Varga Zsuzsa: Képek és szobrok. A magyar népművészet évszázadai II. (1970)
Flórián Mária: Népi építkezés. A magyar népművészet évszázadai III. (1972)
Boglár Lajos: Amazonasi indiánok. (1971)
Pesovár Ferenc: A sukorói néprajzi ház. (1975)
Kresz Mária: A csákvári fazekasság. (1976)
Lukács László: A népi bútorok Fejér megyében. (1977)
Demeter Zsófia–Lukács László: A puszták népe, a Mezőföld története (1980)

Ára: 28 Ft

